

and Rao Wankar Babu

आर्य साहित्यमाला-

पुष्प ३ रें.

ओ३म्

पंडित गुरुदत्त, एम्. ए.

यांचें

संक्षिप्त चरित्र.

ओ३म्
लेखक—

“ राम ”

ॐ

प्रकाशक

लक्ष्मणरात्र ओघळे, आर्य मिशनरी,
मंत्री, आर्यसमाज, मुंबई. ४.

ॐ

प्रति २००० * दयानंदान्द १०७ * इ. स. १९३१

किंमत दीड आणा.

Copy of a - Sam of in Be... 1931.

Burhanpur. 3/1/31.

मोड्य

कमलेश्वर

पंडित गुरुदत्त, एम. ए.
यांचें संक्षिप्त
चरित्र.

*

ओ. डी. म्
वसंतकुमार जेकरभिराल मदनसूरी
बो. ई. (विद्युत)

पंडित गुरुदत्त, एम. ए.

गुरुदत्त

१९६

1931

ओ ३ म
पुस्तकालय मद्रास
को. ३ (विद्युत)

पंडित गुरुदत्त, एम. ए.

आपल्या पंचवीस वर्षांच्या अल्पकालीन जीवनात ज्याने आपल्या प्रचंड बुद्धिसामर्थ्याने साऱ्या पंजाबप्रांतावर छाप पाडून ठेविली, आपल्या विद्वत्तेच्या चुणुकेने विलियम मॉनियर, पिनकॉट इत्यादि प्राच्यभाषाकोविदांना ज्याने चकित करून निरुत्तर केले, मॅक्समुलरसारख्या वेदवेदांगपारंगताला आपल्या वेदोपनिषदांच्या भाष्यांत चुका झाल्या असल्याचे ज्याने कबूल करावयास लावले, एवढ्या-सा छोऱ्या जीवनात ज्याने अरबी, फारशी, संस्कृत व इंग्रजी या भाषा करतल-मळवत करून सोडल्या, आर्यसमाजांत ज्याने महर्षि दयानंदांच्या सालोखालचा दर्जा या अल्पकालांत प्राप्त करून घेतला, विद्वत्प्रमाणेच वक्तृत्वकला ज्याच्यावर पूर्णपणे प्रसन्न होती, व तिच्या जोरावर ज्याने डॉ. ए. व्ही. कॉलिंगाला एकेका व्याख्यानांत शेंकडों रुपये मिळवून दिले, संपत्ति किंवा सत्ता यांची यत्किचित्हि हांब न धरता ज्याने आपले छोटेसे जीवन आर्यसमाजाच्या कार्या लाविले व ते कार्य करीत असतानाच ज्याने इहलोकाचा निरोप घेतला, नव्हे त्या कार्यभारामुळेच ज्याचे इहलोकीचे जीवन इतक्या अल्पकालांत विराम पावले, त्या पं. गुरुदत्तांचा जन्म ता. २६ एप्रिल १८६४ साली मुल्तान शहरी एका पिढीजात सरदारकुळांत झाला. यांच्या पूर्वजांनी युद्धसेनेवर आपले रणकौशल्य दाखविलेले होते आणि एक वेळ बऱ्याच मोठ्या भागावर त्यांचे राज्यहि चालू होते. ज्या वेळी मुसलमान लोकांनी भारतवर्षावर पहिल्याप्रथम स्वारी केली, त्या वेळी या कुळातील त्या वेळच्या राजा जगदीश याने मुसलमानांचा मोठ्या शौर्याने मुकाबला केला व आपल्या प्रजेचे रक्षण केले. पण मुसलमानांची धाड एवढ्यानेच थांबली नाही. त्यांचे हल्ल्यामारून

हजे चालू होते व त्यामुळे या शूर राजाला त्यांच्याशी लढतां लढतांच आपला देह धारतीर्था देवावा लागला. राजा जगदोशानंतर पुढे गुरुदत्तांच्या बडिलांपर्यंत या कुलांत शूर वीरांचीच मालिका लागलेली होती. गुरुदत्तांच्या बडिलांना मात्र ध्या-तेज दाखविण्याला संधि उरली नाही. यांच्या बडिलांच्या-लाला रामकृष्णांच्या-वेळी इंग्रजी राज्याचा पाया घातला जाऊन सर्वत्र शांतता नांदू लागली होती. लाला रामकृष्णांनी फार्शी भाषेत चांगली प्रवीणता मिळविलेली असून ते सरकारी शाळेत अध्यापक होते. लालाजींची बुद्धि व स्मरणशक्ति तीव्र होती. शेवटी शेवटी त्यांनी संस्कृताध्ययनास सुरवात केली व त्या भाषेचेहि त्यांनी चांगल्या प्रकारे ज्ञान करून घेतले. लालाजींचा विवाह बाल्यावस्थेत झाला होता. त्यांची पत्नी अशिक्षित असली तरी हुशार होती. लालाजींना पुढे मुल्ले झालीं, परंतु त्यांपैकी बरीच वारली. पं. गुरुदत्त हे त्यांचे शेवटचे संतान होतें. कैक मुलांच्या मृत्यूने लालाजींची व त्यांच्या पत्नीची अवस्था चमत्कारिक झालेली होती. ती शरीराने व मनाने वृद्ध बनली होती; परंतु गुरुदत्तांच्या जन्माने हळूहळू उभयतांचे दुःख कमी होऊं लागले. असे सांगतात की, बरीच मुले गेल्यामुळे गुरुदत्तांच्या वेळी लालाजी आपल्या कुलगुरूला भेटण्यास गेले असता त्या गुरूने त्यांना आशीर्वाद देऊन पुत्रप्राप्ति होण्याकरितां परमेश्वराची प्रार्थना करण्यास सांगितले. पुढे सुदैवाने गुरुदत्तांचा जन्म होताच उभयतां प्रतिपत्नी त्यांना घेऊन गुरुजीकडे गेली. मुलाला पहाताच गुरुजींनी त्यांचे नांव 'मुला' म्हणून ठेविले. कांहीं दिवसांनी गुरुजींच्या सांगण्यावरून गुरुदत्तांच्या नांवांत " बैरागी " असें परिवर्तन झाले. गुरुजींच्या प्रसादाने आपल्याला पुत्ररत्नाचा लाभ झाला, असा लाला रामकृष्णांचा विश्वास असल्यामुळे त्यांनीहि या नामपरिवर्तनाला मान्यता दिली. लहानपणापासूनच पंडितजींची ज्ञानामिताया प्रकट होत होती. लहानपणींमुद्धां निरनिराळे प्रश्न विचारून ते लालाजींना सतावून सोडीत असत; परंतु या प्रश्नांच्या सरबत्तीनें त्रामून न जातां लालाजी आपल्या मुलाचे यथाशक्ति समाधान करीत असत.

लाला रामकृष्ण अध्यापक असल्यामुळे पांचवें वर्षे लागण्यापूर्वीच त्यांनी पंडितजींना अक्षर ओळख करून दिली व हळूहळू उर्दू व फार्शी भाषाहि शिकविण्यास सुरवात केली. याप्रकारे देशी भाषा वाचण्यास शिकविण्यावर इंग्रजी भाषेची ओळख करून देण्याची लालाजींना इच्छा झाली; परंतु स्वतःला ती भाषा अवगत नसल्यामुळे पुढे काय करावे हा प्रश्न त्यांच्यापुढे पडला. पण लालाजी

एवढापावरच थांबले नाहीत. त्यांनी त्या काळचे शिक्षणनात्याचे डायरेक्टर कनेल हालराईड यांनी नवीन विद्यार्थ्यांकरितां म्हणून लिहिलेले " How to speak English " हें पुस्तक विकत आणून स्वतः तें शिकण्यास आरंभ केला व स्वतःचे शिक्षण पुरे होतांच गुरुदत्तांना शिकविण्यास सुरवात केली.

आठव्या वर्षी त्यांना अंग येथील शाळेत दाखल करण्यांत आले. या वेळी त्यांचे इंग्रजीचे शिक्षण वर्गातील इतर मुलांच्या बरोबरीचे होतें, परंतु फार्शी व गणित या दोन विषयांत मात्र वर्गातील इतर विद्यार्थ्यांच्या ते फार पुढे गेलेले होते. या शाळेत असतांना चालू अभ्यासाबरोबर त्यांचे फार्शी ग्रंथांचे वाचन चालूच होतें. हे वाचन असेच चालू राहिल्यामुळे या शाळेंतील शिक्षण पुरे होऊन ती सोडण्यापूर्वीच मौलाना ए. रुमी, शमसु तरबेज, दीवाने शाफिक इत्यादि ग्रंथ त्यांनी वाचून काढले होते. या पुस्तकांत नवयुवकांच्या नैतिक विकासाला हानिकारक भासणारे असे विचार असले तरी त्यांत असे कांहीं मूळ तत्त्वज्ञान भरलेले आहे की, ज्याचा पीवीत्य देशांत कैक शतके आदर होत आलेला आहे. यालेरीज या पुस्तकांत असा कांहीं भाग आहे की, जो वाचीत असतांना वाचक स्वतःला विसरून जातो. गुरुदत्तांवर या पुस्तकांच्या वाचनाने फार परिणाम झाला व आकाशाकडे नजर लावून ते पटकान्पटका बसू लागले. अशा वेळी आज्ञावाचक कितोही गडबड चालू असली तरी त्यांचे ध्यान विचलित होऊं शकत नसे. एक दिवस अशा प्रकारे आकाशाकडे नजर लावून बसले असता त्यांच्या आईचो तिच्छे नजर गेली व मुलाना हा विडेपिसेपणा पाहून ती त्यांच्यावर रागावली. आईचा राग ओसरतांच गुरुदत्त म्हणाले, " आई, आकाशांत चमकणाऱ्या त्या तान्यांकडे व इतर मित्र मित्र आकृतींकडे तरी पहा ! या इश्याकडे पाहिले की या सर्वांचा निर्माता कोणीतरी असला पाहिजे असे वादू लागतें व अशा चमत्कृतिपूर्ण निर्मात्याला पाहाण्याची तीव्र उत्कंठा लागते. त्या निर्मात्याला पाहाण्याचा मार्ग शोधून काढण्यांत मी गुंग आहे. आई, तुंदि याच मार्गाला लाग. " यावर ती साधो काय बोलणार ? या वेळी गुरुदत्त अकरा बारा वर्षांचे होते व या बालवर्षांतल त्यांचे हे विचार वाचले म्हणजे हा कोणी योग्यतर जन्मास आला नव्हता ना असें वादू लागतें.

शाळेंत असतांना गुरुदत्तांना कविता करण्याचा फार नाद होता. या वेळच्या त्यांच्या कविता सुंदर, सरळ व मोहक असून त्या तात्कालिक स्फूर्तीनें रचलेल्या

असत. असे सांगतात की एक वेळ एका लांबलचक उर्दू वाक्याचा त्यांनी ताबड-तोब फार्शी पद्यांत अनुवाद करून टाकला. परंतु पुढे काव्य बनविण्याकडे त्यांचे लक्ष राहिले नाही. मिडल परीक्षा पास होताच ते मुलतान येथे आले व तेथील हायस्कूलत दाखल झाले. या वेळी मसनवी मोलाना रूम हे त्यांचे आवडते पुस्तक होते. हायस्कूलत असतांना परिश्रित नेहमी त्यांचा नंबर वर असे व हेडमास्तर सरकार यांचे त्यांच्यावर फार प्रेम असे. वाचण्याचा त्यांना भारी नाद होता. मुलतान येथे असतांना त्यांनी तेथील झाडून सारी वाचनालये पालथी घालून सोडली. या शाळेंतील एक अध्यापक मास्तर दयाराम यांनी गुरुदत्तांची धर्मांकवील प्रवृत्ति पाहून त्यांना India in Greece व Bible in India ही दोन पुस्तके वाचावयास दिली. यापूर्वी थोडे दिवस आधी "आईने ए मजहिबे हनूद" नावाचे पुस्तक त्यांच्या वाचण्यांत आलेले होते. या पुस्तकांत हिंदू-स्थानाचा प्राचीन इतिहास दिलेला असून शिवाय हिंदुधर्मातील उत्तमोत्तम तत्त्वे हि प्रथित केलेली आहेत. या पुस्तकाच्या वाचनाने त्यांनी प्रणवाचा जप करण्यास सुरवात केली. जप करण्यांत कांहीं दिवस गेल्यावर त्यांना प्राणायाम करण्याची आवश्यकता भासू लागली व लगेच त्यांनी प्राणायामास सुरवात केली. परिणामतः पूर्वीच त्यांच्या ठाशी असलेली एकाग्रता फार प्रबल झाली. या वेळी त्यांची एकाग्रता इतकी वाढलेली होती की एकदां एका ठिकाणी त्यांचे मन लागले की आज्ञाचूला काय चालले आहे याचे त्यांना भानहि राहात नसे.

हायस्कूलत प्रवेश झाल्यावर इंग्रजी वाचनाकडे त्यांचे लक्ष लागले. इंग्रजी पुस्तकांच्या वाचनाने हळूहळू त्यांच्यांत परिवर्तन होऊं लागले. त्यांची मते बदलली, पूर्वीचा विश्वास गेला व पूर्वीची भ्रद्धाभक्तिही उरली नाही. आस्ते आस्ते ते नास्तिक बनत चालले. फार्शी ग्रंथांतील विचार त्यांना नुसते काव्यमय वाटू लागले व त्यांच्यांत सत्याचा अंश फार कमी आहे असे त्यांचे मन त्यांना सांगू लागले. केवळ एकव्या गुरुदत्तांचीच अशी स्थिति झालेली नव्हती. सारा पंजाब पाश्चात्य कल्पनांनी व विचारांनी मोहित झालेला होता. बहुतेकांचा आपल्या धर्मावरील, चालीरीतीवरील व कर्मकांडावरील विश्वास उडून गेला होता व हे सारे थोतांब आहे असा समज होऊं लागला होता आणि प्रत्यक्षी बरेच लोक येशूच्या कळपांत प्रविष्ट होऊं लागले होते. अशा कांतीच्या वेळी एका महात्म्याचे पंजाबांत पदार्पण झाले. या महात्म्याने जडवाद्यांच्या युक्त्यांचा धुव्वा

उडवून दिला. मुसलमान, पादरी किंवा हिंदू जे जे कोणी याच्यासमोर वादविवादास उभे राहिले किंवा याच्या धर्मप्रसारास आवडे आले ते ते पराभूत होऊन नाउमेद झाले. एकाच चकमकीत त्यांना या महापुरुषाच्या प्रतिमेची चांगलीच जाणीव झाल्यामुळे त्यांना स्वस्थ बसणे भाग पडले. या महात्म्याचा उद्देश सत्य सनातन वैदिकधर्माचा प्रचार करणे हा होता. याच्या प्रचाराला आळा घालण्याकरिता कांहीं आंग्लविद्याविभूषित हि पुढे सरसावले; पण त्यांच्या पाश्चात्य विचारांचेहि त्यांच्या-पुढे कांहीं चालले नाही. अशा प्रकारे जुनेनवे पंडित हुतबल झाल्यामुळे या महात्म्याचा जनतेवर प्रभाव पडला व येशूच्या कळपांत होणाऱ्या भरतीस ओहोटी लागली. पं. गुरुदत्तांचे लक्षादि या महात्म्याने आपल्याकडे आकर्षून घेतले. गुरुदत्तांचे मित्र पं. रमलदास व लाला चेतनानंद हे या महात्म्याचे म्हणजे स्वामी दयानंदांचे शिष्य झालेच होते व पुढे पं. गुरुदत्तहि झाले. उपरिनिर्दिष्ट मित्रांनी गुरुदत्तांना 'सत्यार्थप्रकाश' वाचावयास दिला व ता. २० जून (१८८०) ला गुरुदत्त आर्यसमाजांत प्रविष्ट झाले. आर्यसमाजाच्या इतिहासांत हा दिवस अति मंगल होता असे म्हणणे भाग आहे. कारण या दिवसापासून समाजाच्या उत्तरीला निराळे वळण लागले व गुरुदत्तांच्या प्रचारामुळे समाजाला अनेक विद्वानांच्या सहानुभूतीचा व सहकार्यांचा लाभ मिळाला.

प्रत्येक गोष्टीच्या मुळाशी जाण्याची पंडितजींची वृत्ति असल्यामुळे समाजाचे समासद होताच त्यांनी अष्टाध्यायी वाचण्यास सुरवात केली, व मदतीला एक पंडित देण्यास समाजाच्या कार्यकर्त्यांस सांगितले आणि असे करताना पंडित दिला न गेल्यास तुमच्या धर्मांत कांहीं राम साही म्हणून समजेन, अशी धास्तीहि घातली. गुरुदत्तांच्या या मागणीप्रमाणे अक्षयानंद नामक पंडिताला त्यांच्या मदतीस नियुक्त केले गेले. पण या पंडिताकडून त्यांचे समाधान होऊं शकले नाही. विचारा पंडित शिष्याचे अनेक प्रश्नोपप्रश्न ऐकून चकित झाला व अशा शिष्यास शिकविण्यास आपण योग्य नाही हे समजून चुकला. शेवटी या पंडिताबरोबर दोडेक अध्याय वाचून झाल्यावर त्याला रजा देण्यांत आली. यानंतर गुरुदत्तांनी स्वतःच अध्ययनास सुरवात केली व या पुस्तकाचे सांगोपांग अध्ययन केले. पुढे डॉक्टर वॅलेंटाइनकृत "Easy Lessons in Sanskrit Grammar" नावाचे पुस्तक त्यांच्या पहाण्यांत आले व त्यांचेही त्यांनी

अध्ययन केले. या पुस्तकांतर त्यांनी ऋग्वेदादि भाष्यभूमिकेचा संस्कृत भाग वाचण्यास सुरवात केली. मुलतान आर्यसामाजाच्या कार्यकर्त्यांचे गुरुदत्तांवर पूर्ण लक्ष होते व एक वेळ आर्योद्धाररत्नमाला व ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका या दोन पुस्तकांत त्यांनी यांची परीक्षाहि घेतली. अस्तु.

शाळेत असतांना ईश्रजी साहित्यांतल त्यांनी मिल्सन, कौपर, शेक्सपीयर यांचे ग्रंथ वाचले; फारसी साहित्यांतल मसनवी मौलाना रूमी, हाफिज व इतर सुप्रसिद्ध ग्रंथांचे आलोडन केले आणि अरबींतल सर्फे नहव व मरा नहव वाचून टाकले. भौतिक विज्ञान त्यांचा आवडता विषय होता; परंतु त्याबरोबरच तर्कशास्त्र, मनोविज्ञान व तत्त्वज्ञान इत्यादि विषयांबरोल अनेक पुस्तके वाचून काढली. चौदा पंधरा वर्षांच्या मुलाच्या वृंशेने हे सर्व अपूर्व होते. शाळेत असतांना अर्वांतर पुस्तके वाचण्यांतच पुष्कळसा वेळ जात असल्यामुळे त्यांचा वर्गांत पहिला नंबर नसे हे खरे, परंतु त्यांच्यासारखा चौरस विद्यार्थी मात्र उभ्या वर्गांत एकही नव्हता. एंड्रसमध्ये शिकत असतांना शेक्सपीयरच्या नाटकांतील उतारे ते इतक्या समझेने बोलत असत की, खर्णकाय नाटकांतच बोलत आहेत असे वाटावे. अशा वेळीं हावभाव, बोलण्याची शैली इत्यादि सर्वे त्या त्या प्रसंगाला उचित अशीं असत. एकदां हेडमास्तरांनी आपल्या विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेण्याचे ठरविले. या परीक्षेसाठीं त्यांनीं एका ग्रंथांतल उतारा अभिनयासह म्हणवून घेण्याचे ठरवून पांच श्रव्यांचे बक्षिस ठेविले. उताऱ्याचे शेवटचे शब्द "Here it is" असे होते. बऱ्याच विद्यार्थ्यांनी प्रयत्न केला, पण कोणीहि कसोटीस उतरू शकला नाही. शेवटी गुरुदत्तांना बोलावण्यांत आले. त्यांनीं टेबलावर उभे राहण्याची परवानगी मागितली व ती मिळताच उतारा म्हणून दाखविण्यास सुरवात केली. शेवटचे शब्द येताच एकदम त्यांचा रागरंग बदलला व मुद्दाम त्याकरितां खिशांतून आणलेले पुस्तक पुढे करून योग्य अभिनयासह "Here it is" हे शब्द त्यांनीं उच्चारले. लगेच प्रशासामुचक टाळ्यांचा कडकडाट झाला व हेडमास्तरांनी त्यांच्या पाठोवर शाबासकी देऊन बक्षिसाची रक्कम हातावर ठेविली.

गुरुदत्तांच्या केवळ प्रखर बुद्धीमुळेच त्यांच्या शिक्षकांचे त्यांच्यावर प्रेम होतें असे नाही. याला दुसरेंहि एक कारण होतें व तें म्हणजे त्यांची सत्यप्रियता. साऱ्या शाळेत खरें बोलण्याविषयी त्यांची प्रतिदि होती. कसल्याही प्रसंगी व कोणत्याहि वेळीं ते खोटे म्हणून बोलणार नाहीत याविषयी शाळेंतील एकूण एक विद्या-

थ्यांची व शिक्षकांची बालंबाल खात्री होती. विद्यार्थीदशेंत पुष्कळांना भलभलत्या संवधी जडतात; पण गुरुदत्तांना अशा प्रकारची कसलोहि संवय जडली नाही.

मुलतान येथे असतांना नास्तिक मताकडे त्यांचा कल झुकलेला दिसून येत असला तरी मधून मधून बालपणीच्या आस्तिक वृत्तीला ते बळेंच चिकटून राहू पहात असलेले दिसून येत असत. साधुसंन्याशांच्या दर्शनाला जाण्याचा व स्वोच्ययाशी बोलत बसण्याचा त्यांना नाद होता. एकदां आपल्या चुकत्याबरोबर मुलतान येथे आलेल्या एका संन्याशाच्या दर्शनाला ते गेले होते. या वेळीं उभयतांत पुढील संवाद झाला.

गुरुदत्त—महाराज, योग शिकण्याचा सर्वोत्तम विधी कोणता ? पारंजल योग-दर्शनांत दिलेला कीं दुसरा एखादा ?

संन्यासी—पतंजलीचाच. इतर सर्वे स्वकपोलकल्पित आहेत.

गुरुदत्त—स्वामी दयानंदविषयी आपणांस माहिती आहे काय ?

संन्यासी—होय, जंगलांत आम्ही एकत्र रहात होतो. एक वेळ एका गांवांत आम्ही दोघे भागवत पुराण ऐकावयास जात असूं. भागवतांतील निरनिराळ्या वाङ्मय गोष्टी ऐकून दयानंद संतापत असत, पण संन्याशांनीं रागद्वेषापासून अलिप्त राहिले पाहिजे असे सांगून मी त्यांचे समाधान करीत असें.

गुरुदत्त—सर्वे प्रकारच्या ज्ञानाचें बीज वेदांत आढळून येतें काय ?

संन्यासी—होय.

गुरुदत्त—वेदांत सैन्यसंचालन व व्यूहचरणा कशी करावी याविषयीहि माहिती आहे काय ?

संन्यासी—होय. मी हें सर्वे जाणतो; इतकेच नव्हे तर माझ्याबरोबर सदा इंसम जंगलांत येतील व त्या ठिकाणीं कांहीं काल राहातील तर त्यांना रामायण व महाभारतकालीन सैन्यसंचालनाचें व व्यूहचरनेचें शिक्षणहि देईन.

गुरुदत्त—स्वामीजी, आपण कोण कोणते देश पाहिले आहेत ?

संन्यासी—बेरिंग, अलास्का वगैरे बहुतेक सारे देश पाहिले आहेत.

गुरुदत्त—या निरनिराळ्या देशांच्या भाषाहि आपणांस अवगत आहेत काय ? जर असतील तर रशियन भाषेत थोडा वेळ बोला पाहू.

संन्यासी—तुमच्यापैकी कोणाला रशियन भाषा कळत नसतांना माझ्या बोलण्याचा काय उपयोग होणार आहे. आतां त्या भाषेंत व्यंजन अर्थिक आहेत एवढे सांगितले कीं पुरे.

एक दिवस लेखक असतांना एक मुलगा त्यांच्या पाठीवर थाप मारून पळत सुटला. गुरुदत्ताने त्याच्या मागे लागले. असा प्रकार पाठनाग करीत करीत ते सहराच्या बेशीबाहेर गेले. पुढे मारनाग मुलगा सहराबाहेरील झाडांत घुसला. गुरुदत्ताचे त्याच्याकडे लक्ष होतेंच. तेही त्या झाडांत घुसले. थोड्याच वेळांत ते क्षणमात्र तेथे उभे राहिले व मनाचा निश्चय होताच भित ओलांडून पलीकडे गेले. भिंतीपलीकडे जातांच तेथील एकेदर दडप पाहून ते थोडेसे घाबरले, पण मागे न फिरतां त्यांनी दुहांव त्या मुलगाच्या पाठनागास सुरवात केली. इतक्यांत झाडांतून एक कमळारिक ध्वनी ऐकू आला व त्या ध्वन्युत्सोधानें पाहू लागतांच एक मळाभरून साधु त्यांच्या हठीस पडला. या साधूचे बोळे फार तेजस्वी होते व त्याचा वेहरा असा होता की पाहतांच भय व आदर एकदम उत्पन्न व्हावा. साधु गुरुदत्ताजवळ आला व त्या ठिकाणी येण्याचे कारण विचारूं लागला. गुरुदत्तांनी खरी हकीकत सांगतांच त्याने त्यांना भिण्याचे कारण नाही म्हणून पौर दिला व आपल्या हौसबोळ घेऊन गेला. झोपडीत गेल्यावर या साधूने त्यांच्या शिक्षणाची बरीच चौकशी करून संस्कारावर विशेष लक्ष देण्यास सांगितलें व पुढें योगाविषयी बरीच माहिती करून देऊन आपण सांगितल्याप्रमाणें न वागल्यास घोर आपत्ति कोसळतील म्हणून सांगितला. घरी आल्यावर गुरुदत्तांनी साधूच्या उपदेशाप्रमाणें दाम्पत्य सुरवात केली. या साधूने दाखविलेल्या योगिक प्रक्रियेने गुरुदत्तांच्या आत्मविश्वासास फार मदत झाली. असो.

१८८० साली ते एंट्रंस पास झाले व पुढील साली जानेवारी महिन्यांत काहोरास येऊन त्यांनी सरकारी कॉलेजांत आपले नांव दाखल केले. या काळी साध्या पंजाबांत एक एवढेच एक कॉलेज होतें. यामुळे अखिल पंजाबांतील विद्यार्थ्यांना टक्क शिक्षणाकरितां काहोरास जावें लागत असे. डॉ. लाइटनर हे या वेळीं कॉलेजचे प्रिन्सिपल होते. डॉक्टर महासायांच्या नेतृत्वाखाली या कॉलेजाची फार भरभराट झाली व तें टोकप्रिवृद्ध झाले. कॉलेजप्रवेशानंतर थोड्याच दिवसांत गुरुदत्तांनी प्रोफेसरांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतलें व त्यामुळे ह्या संस्थाप्रमाणें कॉलेजांतहि त्यांचे नांव सर्वतोमुखी झालें.

या दिवसांत ब्राह्मसमाजाचा बराच बोलबाला वाडू होता. या बोलबाल्यामुळे क्रिस्ती धर्माच्या तत्वांचें फार प्रस्थ माजलें व झोगत्याहि वावरीत योग्यायोग्य

जाणून घेण्याकरितां अंतःकरणात्वा प्राधान्य दिलें जाऊ लागले. या वावरीत लोकांचा भ्रमसमज होऊं नये म्हणून गुरुदत्तांनी Regenerator of Arya-varta पत्रांत एक लेख लिहिला. हा लेख वाचनीय असल्यामुळे त्यांतील कांहीं भाग साखळीं दिव्या आहो.

“अंतःकरणप्राधान्याच्या वावरीत ब्राह्मसमाजाचे सहजाबरोपि संप्रदायाची साम्य आहे. या संप्रदायाचे असे मत आहे की आमच्यांत अशी एक शक्ति आहे की जी योग्यायोग्यांचे—आमचे बहु जसे एखाद्या परतुने परीक्षण करितात तसे—परीक्षण करू शकते. ज्यांना हे मत मान्य नाही त्यांचे म्हणणे असे की या शक्तीला स्वतंत्र असे अस्तित्व नसून ती अनुभवानें, संगतीने व शिक्षणानें उत्पन्न होत असते.”

“जर या शक्तीच्या आदेशाविरुद्ध कांहीं करतां किंवा बोलतां आले नसतें किंवा आमच्या इतर शक्तींच्या परिवर्तनाबरोबर किंवा न्हासाबरोबर या शक्तींत फरक पडून येत नसता तर हा प्रश्न उद्भवला नसता. परंतु दुर्दैवानें तसे होत असलेले दिसून येत नाही. उलट कैक वेळीं आमच्या ठावीं असलेली ही शक्ति बाह्य प्रभावांने व कार्यकारणांने इतकी लवकर प्रभावित झालेली दिसून येते की, ‘हिच्या आदेशाप्रमाणें वागावें कीं काय’ असा प्रश्न पुढे उभा राहतो, आणि अशा प्रसंगी ‘हिच्या आदेशानुसार वागणे इष्ट नाही’ असे सांगणारे व त्यावर-हुकूम वागणारे आजपर्यंत अनेक लोक होऊन गेले आहेत व सध्यांहि विद्यमान आहेत.

“ज्या सोमनाथाच्या मूर्तीपुढे हिंदू लोक श्रद्धेने व भक्तिभावानें आपले मस्तक नमवून तिची इष्टकायें सिद्धीस जावो म्हणून प्रार्थना करतांना आडळतात, त्याच सोमनाथाच्या मूर्तीचे मूर्तिभंजक महंमद तुकडे तुकडे करून नंतर परमेश्वरी आज्ञा आपल्या हातून पार पडल्याबद्दल मोठ्या श्रद्धेने व भक्तिभावानें परमेश्वराची प्रार्थना करीत असलेला दिसून येतो. सोमनाथाच्या मूर्तीचे वंदन करणाऱ्या हिंदूंच्या व त्या मूर्तीचे तुकडे करणाऱ्या मूर्तिभंजक महंमदांच्या मनःस्थितीत कांहीं फरक असेल असे मानण्याचे कारण नाही. यावरून ही शक्ति संसर्गानें उत्पन्न होत असते व संसर्गानें व शिक्षणानें ती पुष्ट होत जाऊन परिस्थित्यनुसारे तिला बळग लागत असतें, असे म्हणणें भाग आहे.

“लहान मुलें खोटें बोलत असतांना जीं पाबरात असलेलीं दिमुन येतात, त्यांचें कारण आहेवाप किंवा इतर मनुष्यें रागावतील किंवा अप्रसन्न होतील याशिवाय दुसरें काय आहे ! इतर मनुष्यें नाराज होण्याचें भय किंवा इतरांना प्रसन्न कर-
ण्याची आशा आम्हाला वाटत नसेल, आमच्या ठायीं नरकाचें भय किंवा स्वर्गाची आशा नसेल, ईश्वरी आज्ञेविषय जाण्याची भोति किंवा ईश्वरी आज्ञेगुरूक चाल-
ण्याची आशा नसेल तर दुसरी कोणतीहि शक्ति आमचें नियमन करू शकणार नाही.”

हा लेख त्यांनी १८८२ सालांत लिहिला. या वेळीं ते एफ. ए. मध्ये होते. इतक्या लहान वयांत ‘अंतःकरणाच्या आदेशा’सारख्या गहन विषयावर इतक्या सांगोपांग रीतीनें लिहिणें सोपी गोष्ट नाही. पण यांत आश्चर्य मानण्याचें कांहींच कारण नाही; कारण हा वेळपावेतो त्यांनीं तत्वज्ञानाचे अनेक मोठमोठे ग्रंथ वाचून काढले होते व मुद्देवानें त्यांची स्मरणशक्ति तीव्र असल्यामुळे त्यांतील तत्वे त्यांनीं आपलींशीं करून सोडली होती. वर्गांत असतांना ते प्रोफेसरांचीं व्याख्यानें एकाप्रतेंनें ऐकत असत व त्यांतील मुख्य मुख्य भाग टिपून घेत असत. १८८३ सालीं ते एफ. ए. च्या परीक्षेला बसले व लाला लजपतरायांच्या म्हणण्याप्रमाणें वर्गाबाहेर अभ्यासाच्या पुस्तकांकडे फारसे पहात नसतां हि ते पहिले आले.

गुरुदत्तांचा आपल्या सहाध्यायांच्या व विशेषतः त्यांच्या मित्रांच्या जीवनावर व विचारांवर फार प्रभाव पडलेला होता. धार्मिक व तात्विक प्रश्नांची चर्चा करण्याकरितां एका समितीची स्थापना करण्याचें ठरवून १८८२ सालीं त्यांनीं आपल्या विचाराला मूर्तस्वरूप दिलें. सभासदांच्या सर्वसंमतीनें गुरुदत्तांनाच हिचे मंत्री नेमण्यांत आले. या समितींत हिंदु, मुसलमान, ब्रह्मो, आर्यसमाजी वगैरे सर्व धर्मांचे लोक होते व प्रत्येक आपापल्या धार्मिक मताप्रमाणें प्रत्येक प्रश्नाचा विचार करीत असत. सभासदांची जिज्ञासा जागृत करण्याचें कार्य समिती करी व सभासद एकमेकांचीं मते समजून घेण्याचा प्रयत्न करीत. या समितीचे आर्यसमाजी असे पुढील सभासद होते—लाला विश्वनाथ, लाला लजपतराय, लाला हंसराज, लाला सदानंद, लाला चेतनानंद, लाला रुचिराम, दिवाण नरेंद्रनाथ, पं. हरिकृष्ण व पं. रामेश्वरनाथ कौल. समितीच्या सर्व सभासदांना गुरुदत्तांविषयी आदर वाटत असे व बरेचसे त्यांच्या संस्कारानेनें प्रभावितहि झालेले होते.

या पुढील सालांत (१८८३) गुरुदत्त जवळ जवळ पक्के नास्तिक बनण्याच्या पंथास लागले; परंतु मुद्देवानें त्यांची ही स्थिति फार काळ टिकली नाही. त्यांची

एतत्ति विचारी असल्यामुळे हळू हळू त्यांचें मन दुसऱ्या बाजूकडे झुकू लागलें. या वेळीं त्यांच्या अंतःकरणांत या बाबतींत तुमुळ युद्ध चालू होतें. त्यांच्या नास्तिकतेमुळे त्यांच्या अनेक मित्रांनाहि ईश्वराबरील विश्वास नाहीसा झालेला होता. याच सुमारास त्यांच्या एका मित्रानें त्यांना जनतेसमोर ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी स्वतःचे विचार देवा म्हणून लिहिले असल्याचें त्यांच्या दैनंदिनीवरून दिमुन येतें. आपल्या दैनंदिनींत त्यांनीं पुढील टिपण लिहून ठेवलेलें आहे—“ लाला..... लिहितात कीं मी नास्तिक बनलों असल्याचें सर्व लोकांस एकदां स्पष्टपणें सांगून टाकावें.” वर लिहिल्याप्रमाणें त्यांच्या विचारांत मुद्देवानें फरक पडू लागला नसता तर त्यांनीं या मित्राची सूचना अमलांत आणण्यास कमी केले नसतें.

याच वर्षीं मार्च महिन्यांत त्यांनीं एक विज्ञानश्रेणी स्थापन केली. हिचें कार्य डॉ. कटर ओमन या सरकारी कॉलेजांतलें विज्ञानाच्या प्रोफेसराच्या नेतृत्वाखाली चाललें होतें. एका बाजूनें या श्रेणीचें काम चालू होतें, तर दुसऱ्या बाजूनें Regenerator of Aryavarta पत्राकरितां लेख लिहिण्याचेंहि काम चालूच होतें.

या सुमारास गुरुदत्तांच्या आयुष्यास निराळें बळण लावणारी एक घटना घडून आली. स्वामी दयानंद सरस्वति अजमीर शहरी अत्यवस्था आजारी असल्याची बातमी ता. ९ ऑक्टोबर रोजी लाहोरास आली. लगेच लाहोर आर्यसमाजानें लाला जीवनदास व पं. गुरुदत्त या दोघांना अजमीरास पाठविलें. गुरुदत्तांच्या अजमीरास जाण्यानें गुरुदत्तांचेंच नव्हे तर आर्यसमाजाचेंहि कल्याण झालें. तेथें जाण्यानें त्यांच्या आयुष्यकामास निराळें बळण लागलें व आर्यसमाजाच्या इतिहासांत एका नव्या मनुष्या प्रारंभ झाला. अजमीरास पोचल्या वेळीं स्वामीजींची अवस्था फार कठीण झालेली होती. सर्वांगावर फोड उठले होते व त्या फोडांमुळे एका कुशीवरून दुसऱ्या कुशीवर बळगेंहि अशक्य होऊन गेलें होतें. परंतु अशा भयंकर स्थितीतहि स्वामीजींच्या मुखावर पूर्वीचेंच तेज व शांति झळकत असलेली दृष्टिभोचर होत होती. त्यांच्या चेष्ट्याकडे पाहणारास अशा कष्टप्रद अवस्थेंत-सुद्धां दुःखाचें किंवा कष्टाचें लवमात्रहि चिन्ह दिसून येत नव्हतें. स्वामीजींची ही अप्रतिम सहनशीलता व प्राणांतिक वेदनांविषयीची बेफिकिरी पाहून गुरुदत्त दिव्य झाले व गंभीरपणें कैक घटका महर्षीकडे तुपते पहात राहिले. स्वामीजीं-सारख्या महान् विभूतीकडे इतकें लक्ष वेधून जाण्याची गुरुदत्तांच्या आयुष्यांतली

ही पहिलीच वेळ होती. तसेच या प्रकाराने स्वामीजींचे लक्ष त्यांच्याकडे लागण्याचाहि हाच पहिला प्रसंग होता. एका दृष्टीने पाहतां दोन महान् आत्म्यांच्या मोलनाची ही वेळ होती, असे म्हटल्यास अनुचित होणार नाही. या प्रसंगाने गुरुदत्तांच्या ठायीं असलेली नास्तिकतेची पटले नाहीशी होण्यास सुरवात झाली व पुढे स्वामीजींच्या गुरुसमयीच्या दृष्ट्याने तर ती कायमचीच छप्त होऊन गेली. अंतिम श्वास घेण्यापूर्वी स्वामींनी आपल्या नोकरांस व लेखकांस शाली वगैरे दिल्या व प्रयाणाचा काळ अगदी निकट येऊन टेपतांच गुरुदत्तांशिवाय इतरांना बाहेर जाण्यास सांगितले. या आसन्नमरणावस्थेंतहि स्वामीजींच्या प्रसात मुख-कमलावर एक अपूर्व तेज चमकत होतें. जणू काय त्या महान् आत्म्याला या जगाची व त्यांतील सुखदुःखाची इतकेच नव्हे तर प्रत्यक्ष मृत्यूचीसुद्धा पत्वा किंवा भीति वाटत नसावी, आणि जगज्जालकाच्या प्रत्यक्ष भेटीचा आनंद तो उपभोगीत असावा. शेवटी 'परमात्मन् तुमी इच्छा पूर्ण होवो' इतके शब्द उच्चारून स्वामीजींचा आत्मा नक्षर कलेवर सोडून गेला. गुरुदत्त एकाप्रतेंने हें सर्व अवलोकन करीत होते. या दृष्ट्याच्या अवलोकनांने त्यांच्या मनांतील सवे प्रकारची संशयपटले नष्ट झाली व आमूलाग्र परिवर्तन घडून आले. त्यांच्या नेत्रांसमोर सर्व गोष्टींत सत्यालाच प्राधान्य देणारा असा एक सत्यव्रती आत्मा निर्भयपणे मृत्यूला कवदाळीत होता व असें करीत असतांना त्याला कशा-चाहि भीति वाटत नव्हती. उलट मोठ्या आनंदाने तो परलोकाच्या प्रवासास निघालेला आहे असे पहाणारास वाटावें. या दृष्ट्याच्या अवलोकनांने त्यांचे मृत्यू-विषयीचे भय नाहीसे झाले व मृत्यू म्हणजे केवळ स्थानांतर असून जे सत्याला प्राधान्य देऊन त्याप्रमाणे वागत असतात, त्यांना मृत्यूची भीति वाटत नाही इत्यादि गोष्टी त्यांना प्रत्यक्ष प्रमाणानें पटून गेल्या. यापुढे गुरुदत्तांनी आर्यसमाजाच्या वाङ्मयाच्या अभ्यासानास सुरवात केली. सत्यार्थप्रकाशाची त्यांनी अठरा पारायणे केली. प्रत्येक पारायणाच्या वेळीं आपणांस नवीन नवीन गूढे उकलत गेली असें त्यांनी एक वेळ म्हणून दाखविले होतें.

स्वामीजींच्या निघनाची बातमी ताबडतोब तारेनें सर्व ठिकाणच्या समाजांस कळविण्यांत आली. या बातमीने सारे आर्यसमाजी शोकसागरांत बुडून गेले. पुढे कांहीं काळपर्यंत आर्यसमाजांत निराशेचे वातावरण पसरून राहिले होतें. बाद-ळ्यांत एकाद्या नौकेचा कर्णधार नाहीसा झाल्यावर त्या नौकेवरील लोकांची जशी

यमत्कारिक अवस्था होते, तशीच स्थिति या वेळीं साऱ्या आर्यसमाजींची झालेली होती. मोठमोठ्या आपत्तीच्या वेळीसुद्धा ज्यांचा धोर खचला गेला नाही किंवा ज्यांची शांतता ढळली गेली नाही असे लाहोर आर्यसमाजाचे आधारस्तंभ जे त्याला साईदास तेसुद्धा या प्रसंगी उदास होऊन हतबल बनले. अशाप्रकारे चारी बाजूनें निराश्याचे वातावरण पसरले असतां एका सहृदयाच्या मनांत एक विचार उत्पन्न झाला व त्यानें तो आपल्या मित्रांस भीत भीत सांगितला. या सहृदयस्थाला आपला विचार लोकांना कितपत मानवेल याविषयी जबरदस्त शंका वाटत होती; पण प्रत्यक्ष प्रत्यय मात्र उलटा आला. तदनुसार लाहोर आर्य-समाजांने स्वामीजींच्या निघनानंतर एक आठवण्याच्या आंत स्वामीजींचे स्मारक करण्याचे नवी ठरवून टाकले; पण गुरुदत्त येईपर्यंत त्याला प्रसिद्धि मात्र दिली नाही. गुरुदत्तांचे आगमन होतांच त्यांना स्मारकाची योजना दाखविण्यांत आली. त्यांना ती पसंत पडली व त्यांनीं फुरसुतीप्रमाणे तिच्याकरितां काम करण्याचे कसूलहि केले. लाहोरास आख्यानेतर लवकरच त्यांचे एक व्याख्यान झाले. या व्याख्यानांत स्वामीजींच्या अंतसमयींचे हृदय त्यांनीं इतके हुबेहुब वर्णन केले कीं श्रोत्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या. पुढे ८ नव्हेंबर (१८८३) रोजी स्मारकाची योजना जनतेसमोर ठेवण्यांत आली व लोकांनीं तिला मान्यता दिली. या वेळीं गुरुदत्तांनीं जें भाषण केले तें इतके आनंदपूर्ण व अंतःकरणाला पीळ पाडणारे होते कीं जाणच्या ज्ञामी स्मारकाकरितां ७००० रु. गोळा झाले.

यापुढे स्वामीजींच्या स्मारकाला मूर्तस्वरूप प्राप्त झाले असले तरी त्यांच्या काय-मच्या गमनांने आर्यसमाजाची झालेली हानी भरून घेण्याचे चिन्ह दृष्टिगोचर होत नसल्यामुळे बऱ्याच लोकांच्या मनाला समाधान वाटत नव्हतें. कांहीं लोकांची अशी मनःस्थिति होती तर कांहीं लोक कॉलेजांमागे लागले होते. गुरुदत्तांची मनःस्थिति मात्र कांहीं निराळीच होती. स्वामीजींच्या निघनाने ते शोकाकुल झालेले असले तरी इतरांप्रमाणे निराश होऊन गेलेले नव्हते किंवा स्मारकाच्या कोलाहलांतहि नव्हते. शांतपणे आत्मिक उन्नतीच्या मार्गे लागून राहिले होते. अशा प्रकारे बाह्य उपाधींपासून अलिंगित असा दोन वर्षांचा काळ त्यांनीं व्यतीत केला व एक दिवस स्वामीजींच्या निर्वाणामुळे धर्माभूतपानाच्या बाब-तींत हाताश होऊन बसलेल्यांचे औदासिन्य घालविण्यास समर्थ होऊन ते पुन्हां कार्यक्षेत्रांत अवतीर्ण झाले.

१८८५ साली बी. ए. बी परीक्षा पास होतांच कॉलेजफंडाकरिता पंजाबांतील निरनिराळ्या ठिकाणच्या समाजांत त्यांनी व्याख्याने दिली व सुविधित लोकांचे लक्ष कॉलेजाकडे वेचून घेतले. विद्वत्ता, निर्मल चारित्र्य व बालकाप्रमाणे असलेली सरलता या त्यांच्या अवैकिक गुणांमुळे व्याख्यानाला लोकांची गर्दी होऊ लागली व कॉलेजफंडालाहि चांगली मदत मिळाली. फंडाकरिता मागणी करण्याच्या वेळी यांच्या अंतःकरणांतील भावना त्यांच्या मुखावाटे बाहेर पडू लागल्या, बी प्रोत्सुसा-दायांतून पैशाचा बंधोब होऊ लागे. अशा वेळी पैसाभावी कांही लोक बचने देतात. कांही अंगावर असलेले दामदाग्निने वेळून टाकीत. आर्यपत्रिकेतील खाली दिलेल्या उताऱ्यावरून त्यांची व्याख्याने किती परिणामकारी असत हे कळून येईल. "यानंतर लाहोर आर्यसमाजाचे सुयोग्य सभासद पं. गुरुदत्त विद्यार्थी, बी. ए. हे बोलावयास उभे राहिले. त्यांनी ऋग्वेदांतील एक मंत्र घेऊन त्याचा अर्थ विशद केला व या एकाच मंत्रांत वाचूचे सर्व गुण कसे थोडक्यांत योग्य प्रकारे ग्रथित करण्यांत आलेले आहेत ते त्यांनी थोड्यांना दाखवून दिले. यापुढे वेदांतील प्रत्येक मंत्र असा गूढार्थ-वाचक असल्यामुळे वेदांचे अध्ययन केले जाणें इष्ट व आवश्यक आहे असे त्यांनी सांगितले. नंतर ते म्हणाले, वेदवाद्यांची ही बाजू झाली. आतां जे लोक वेदांना कवडीमोल मानतात त्यांच्या दृष्टीनेहि वेदांचे अध्ययन केले जाणें कसे आवश्यक आहे ते पहा. अशा लोकांनी वेदांचे अध्ययन केल्यास त्यांना त्यांचे म्हणणे जनते-समोर सप्रमाण मांडतां येऊन वेदांचा फोलपणा सशास्त्र सिद्ध करतां येईल व असे ज्ञानाने वेदांवरील लोकांचा अंधविश्वास नाहीसा होऊन त्यांचे इष्ट कार्ये सिद्धीस जाईल. तातपर्यंत कोणत्याहि दृष्टीने पाहिले तरी वेदांचे अध्ययन होणें इष्ट व आवश्यक आहे. यानंतर त्यांनी डी. ए. व्ही. कॉलेजफंडाकरिता मागणी केली व त्यांच्या वक्तृत्वानें मोडून गेलेल्या लोकांनी १०००० रु. त्यांच्या हवाली केले."

पुढे थोड्याच दिवसांनंतर रावळपिंडी येथे त्यांचे व्याख्यान झाले. या व्याख्यानांत १६०० रु. जमले. यानंतर एप्रिल महिन्यांत पेशावरला त्यांचे जाणे झाले व तेथील व्याख्यानांत २६०० रु. गोळा झाले. पुढे कांहीं महिन्यां-नंतर अमृतसर शहरां त्यांची दुसरी खेप झाली व या खेपेस कॉलेजफंडाला मदत करणें हे प्रत्येक आर्यसमाजीयांचे कर्तव्य आहे असे त्यांनी सप्रमाण प्रति-पादन केले. या व्याख्यानांने जागच्या जागी १०८ रु. जमा झाले.

बी. ए. बी परीक्षा पास झाल्यावेळी पुढच्याच वर्षी एम. ए. च्या परीक्षेला बसण्याचा गुरुदत्तांचा निश्चय होऊन गेला होता. परंतु या वर्षीतील त्यांचा बराचसा काल कॉलेजफंडाकरिता व्याख्याने देण्यांत, पार्थिक वादविवाद करण्यांत, जिज्ञा-सुचें शंकासमाधान करण्यांत व बुद्धिबळें खेळण्यांत गेलेला दिसतो. तरीहि परी-क्षेची वेळ येतांच पदार्थविज्ञान (Physics) हा विषय घेऊन ते परीक्षेला बसले व परीक्षेत पहिले आले.

एम. ए. पास होतांच लाहोर येथील सरकारी कॉलेजांत ते असिस्टंट प्रोफेसर नेमले गेले. अशाप्रकारे जम बसल्यावर डी. ए. व्ही. कॉलेजाकरिता त्यांनी पुन्हां कार्य करण्यास सुरवात केली. हळू हळू ते निरनिराळ्या ठिकाणच्या आर्यसमा-जांच्या वार्षिकोत्सवांस जाऊ लागले. प्रत्येक ठिकाणच्या आर्यसमाजाला आपल्या वार्षिकोत्सवांत गुरुदत्तांचे एक तरी व्याख्यान व्हावे अशी उत्कट इच्छा असल्या-मुळे निरनिराळ्या ठिकाणांहून त्यांना आमंत्रणांवर आमंत्रणे येऊ लागली, परंतु गुरुदत्तांनी कोणाच्याहि आमंत्रणाचा निरादर केला नाही.

पुढे कॉलेजफंडाकरिता आग्रा-अयोध्या प्रांतांत एक डेप्युटेशन पाठविण्याचे निश्चित झाले. डेप्युटेशनकरिता निवडलेल्या इसमांत गुरुदत्तांहि होते हे सांगाव-यास नकोच. परंतु ऐन वेळी त्यांचे वडील आजारी पडल्यामुळे व त्यांना पाहा-णारा दुसरा कोणी नसल्यामुळे डेप्युटेशनबरोबर त्यांचे जाणे झाले नाही. परंतु यामुळे गुरुदत्तांना फार वाईट वाटले. याविषयी त्यांनी लाला लजपतरायांना दोन पत्रे लिहिलेली आहेत. पहिल्या पत्रांत ते लिहितात—“माझे वडील मुजफ्फरगढ येथे आजारी पडले असून अति अशक झालेले आहेत. मी त्यांच्याजवळ जाऊन राहावे अशी त्यांची इच्छा आहे. सध्या मी लाहोरसत आहे व शक्य ते कार्ये करीत आहे. त्यांना येथे आणावे तर खर्चाचे मान वाढणार. शिवाय ते मला आपल्याजवळून हळू देणार नाहीत आणि तशा स्थितीत समाज किंवा अन्य कार्याकरितां बाहेर जातां न येऊन मी केलेली प्रतिज्ञा व्यर्थ ठरणार आहे. अशा प्रकारे एका बाजूला वडिलांची मनीषा व दुसऱ्या बाजूला समाजकार्ये या दुहेरी अडचणीत सांपडल्यामुळे काय करावे हे सुचेंनासे झाले आहे. प्रत्येक रजेच्या दिवशी मुलतानला जाऊन येत असतो.” दुसऱ्या पत्रांत ते लिहितात—“मुजफ्फरगढ सोडतां येत नाही, हे पाहून फार वाईट वाटते. सुटीचे सारे दिवस येथेच जाणार असे वाटते व बाहेर कोठे जाणें होईलसे दिसत नाही.

बडील फार आजारी आहेत व मी सतत त्यांच्याजवळ असामें असा त्यांचा आग्रह आहे. वडिलांना खूप टेवण्याकरितां माझ्या किती प्रकारच्या कर्तव्यांना किती दिवस तिलांजली घावी लागेल हें समजत नाही. अशा स्थितीत मी काय करां हें आपण सांगाल काय ?”

याप्रमाणें १८८६ सालच्या उन्हाळ्यांतील सुटीचे बहुतेक दिवस वडिलांच्या शुश्रूषेत गेले, पण त्यांच्या वडिलांची प्रकृति न सुधरतां उलटा रोग वाढतच गेला व बरें होण्याची आशाहि राहिली नाही. या वेळीं गुरुदत्तांनीं उपचार करण्याची पराकाशा केली. शेवटीं सुटी संपण्याच्या सुमारास प्रकृतीत फेर पडून लागला व लवकरच त्यांचे वडील बरे झाले. सुटी संपतांच गुरुदत्त लाहोरास आले.

१८८७ सालीं प्रो. ओमन (सायन्सचे प्रोफेसर) रजेवर गेल्यामुळे त्यांच्या जागी गुरुदत्तांची नेमणूक झाली. प्रोफेसर झाल्यानंतरहि त्यांचें मन बी. ए. व्ही. कॉलेजाकडेच लागून राहिलेले होतें.

मागील वर्षांप्रमाणें या वर्षीहि उन्हाळ्यांतील सुटीच्या दिवसांत कॉलेजफंडाकरितां डेप्युटेशन पाठविण्याचें ठरलें. हें डेप्युटेशन दौऱ्यावर निघण्याच्या थोडे दिवस आधीं हुदैवानें गुरुदत्तांचे वडील पुन्हां आजारी पडले व त्यामुळे या वेळींहि डेप्युटेशनबरोबर जातां येतें कीं नाही याविषयी त्यांना काळजी वाढू लागली. परंतु मागच्या खेपेच्या आजारोपणांत गुरुदत्तांच्या वडिलांनीं आपल्या मुलाची मनःस्थिति जाणली असल्यामुळे या खेपेला त्यांनीं गुरुदत्तांना जवळ राहाण्यास आग्रह केला नाही व त्यांना डेप्युटेशनबरोबर जाण्यास परवानगी दिली.

१८८७ च्या जुलै महिन्यांत डेप्युटेशननें लाहोर सोडलें. लाला लालचंद्र, एम. ए., लाला मदनसिंह, बी. ए., लाला द्वारिकादास, एम. ए., लाला लजपतराय, भियानीचे प्रसिद्ध कॅम्पेटर व जमीनदार लाला ज्वालासहाय व पं. गुरुदत्त असे सहा इसम या वेळच्या डेप्युटेशनांत होते. डेप्युटेशनावरोबर जाऊन कॉलेजाकरितां आपल्या हातून कांही सेवा घडवी या उत्कंठेनें गुरुदत्त गेले खरे, परंतु वडील आजारी असल्यामुळे त्यांच्या काळजीनें त्यांचें चित्त घेरलेलें होतें. वडिलांची प्रकृति समजण्याकरितां ते सदादित व्याकुल झालेले असत व दौऱ्यावर असेपर्यंत वारंवार घरी तारा करून बातमी आणवीत असत. शेवटीं दौरा संपवून डेप्युटेशन लाहोरास परत आले. लाहोरास आल्यावर लगेच त्यांना

रावळपिंडीचें निमंत्रण आलें व गुरुदत्त रावळपिंडी आर्यसमाजाच्या वार्षिकोत्सवास गेले. या वेळीं त्या ठिकाणीं दिलेल्या व्याख्यानाचे अंतिम शब्द याप्रमाणें होते—“तुमच्या घरीरांत आत्मा आहे या गोष्टीवर जर तुमचा विश्वास असेल, देहपाताबरोबर तुमच्या जीवनाचा नाश होत नाही या तत्वावर तुमचा विश्वास असेल, उलट तुमच्या ठायीं असें एक तत्व आहे कीं जें देहपातानंतरहि कायम असतें यावर तुमचा भरंवसा असेल व या तत्वाची सदादित उन्नति होत जावी अशी तुमची इच्छा असेल आणि केवळ ज्ञानानेंच या तत्वाची उन्नति होत असते हें तुम्हाला माहीत असेल तर ज्ञानप्रसारायें निर्माण झालेल्या डॉ. ए. व्ही. कॉलेजाला मदत करणें हें तुमचें आय कर्तव्य आहे. आत्मोन्नतीचें कार्य हें अखिल मानवजातीचें कार्य आहे. यासाठीं तुम्ही हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती कोणोहि असा अशा पुण्यप्रद कार्यांत हातभार लावणें हें तुमचें सवैशेष कर्तव्य आहे.” या मागणीसुसार जागचे जामीं कॉलेजफंडाकरितां रु. १२५३-४-० गोळा झाले.

रावळपिंडीहून लाहोरास आल्यानंतर थोड्याच तासांत वडिलांच्या निघनाची बातमी त्यांना समजली. लगेच तार पाठवून मुलतान येथील आपल्या जातभाईना आपण येईपर्यंत दहनक्रिया करू नका असें त्यांनीं कळविलें. त्यांच्या जातभाईना हे पांचेपर्यंत दहनक्रिया राहिल्यास वैदिक विधींप्रमाणें अंत्येष्टिसंस्कार करण्याची भानगड उपस्थित करतील अशी घास्ती पडली व ही बला टाळण्यासाठीं ते यांच्या आईपाशीं अंत्येष्टिसंस्कार करण्याकरितां शव मार्गू लागले. आईनें गुरुदत्त येईपर्यंत तसें करण्याचें नाकारलें. गुरुदत्त पांचल्यावर त्यांच्या जातभाईनीं बरीच गडबड करून पाहिली, पण तिचा कांही उपयोग न होतां वैदिक विधींप्रमाणें एकंदर क्रिया उरकण्यांत आली.

वडिलांच्या निघनानें गुरुदत्तांवर घरादाराचा सर्व बोजा पडला व निरनिराळ्या प्रकारच्या घरगुती विवंचनांनीं त्यांना घेरून टाकलें. या सर्व भानगडींतून निभावून जाऊं पहात असतांनाच त्यांना लाहोर आर्यसमाजाच्या वार्षिकोत्सवांत कॉलेजफंडाकरितां व्याख्यान देण्यास सांगण्यांत आलें. कॉलेजावर त्यांचें निस्सीम प्रेम असल्यामुळे त्यांनींहि कबूल केलें. या वेळचें त्यांचें भाषण विस्मरणीय असे झालें. या भाषणाचा सारांश देण्याचें काम स्वतः गुरुदत्तच करू शकतील; येरागवाळांकडून तें होणें नाही. या वेळीं ते इतक्या गंभीरतेनें व सहजस्फूर्तीनें बोलत होते कीं तीन हजारांचा श्रोतुसमाज अगदीं शांततेनें व एकाग्रतेनें त्यांच्या अमृतवाणीचें

पान करीत होता. या वेळचा त्यांचा प्रत्येक शब्द जणू काय हृदयकपाटांतून बाहेर पडत आहे, असे वाटत होतं. त्यांचा चेहरा, त्यांच्या मुखांतून सवत असलेला वाक्प्रवाह हीं सर्वे जे काही ते बोलत आहेत त्याचा चित्रपट त्यांच्या मन-चक्षूंसमोर उभा आहे असे दर्शवीत होती. मधून मधून आपल्या मुचांच्या पुट्टी-करितां ते दयानंदांच्या आयुष्यातील घटना सांगत होते. अशा प्रकारचें प्रभाव-शाली भाषण आपल्या कवितच ऐकण्यांत आलेलें आहे असे अनेकांनीं उद्गार काढलेले आहेत. अशा या अश्रुतपूर्व भाषणांत अनेकांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वहात होत्या.

या वर्षातील अखेरीचे दिवस महत्वाच्या अशा धार्मिक विषयांवर व्याख्याने देण्यांत गेले. या व्याख्यानांपैकी तीन विशेष महत्वाची आहेत. 'जीवनाचा उद्देश', 'सत्य' आणि 'आर्यसमाज' हीं तीं तीन होत. याखेरीज अतिमहत्वाचें असें जें व्याख्यान झालें तें 'आध्यात्मिक जीवनाचें तत्व' हें होय. पुढें १८९० सालीं हें व्याख्यान पुस्तकरूपानें प्रकाशित करण्यांत आलें.

नवीन वर्षांभारोबर (१८८८) गुरुदत्तांचें कार्ये दुपट जोरानें चालू झाले. त्यांचा बराचसा वेळ लोकांत धर्म व नीति यांच्या तत्त्वांचा प्रचार करण्यांत जाऊं लागला. या वेळीं उपदेशाचा जणूकाय वर्षावच चालू झालेला होता. सुशिक्षित लोक विशेषतः आर्यसमाजी सकाळ संध्याकाळ त्यांच्या घरी येऊन वैदिक तत्त्वज्ञानांतली गूढ तत्त्वांविषयी चर्चा करीत असत. हे वादविवाद प्रायः आनंदोत्साहानें परिपूर्ण असत व कैक तासपर्यंत चाललेले असत. गुरुदत्तांना विचारण्यांत येणारे प्रश्न विविध प्रकारचे व विविध शाखांतली असत. अशा विविध विषयां-वरील विविध प्रकारच्या प्रश्नांची उत्तरे देऊन समाधान करणें सोपी गोष्ट नव्हती. परंतु गुरुदत्तांची गति पदार्थविज्ञान, भूगर्भ, रसायन, वनस्पति, घारीर, ज्योतिष, गणित, तत्त्वज्ञान इत्यादि विविध शाखांत चालत असल्यामुळे त्यांच्या हातून हें काम तडीस गेले. या वेळीं कोणी त्यांच्याकडे शंकासमाधानासाठीं आला व त्याचें समाधान न होतां तो विन्मुख गेला असें एकही उदाहरण उपलब्ध नाही. या कामीं ज्ञानाबरोबर दुसऱ्याहि एका देणगीची जोड त्यांना लाभलेली होती. ती म्हणजे त्यांचें विभूतिसत्व. कैक लोकांचें त्यांच्या नुसत्या दर्शनानेंच समाधान होत असे.

गुरुदत्तांच्या आयुष्यांतल हा काल फार महत्वाचा असा गेला. या वर्षी मॉनियर विल्यमस यांनं लिहिलेल्या Indian Wisdom या पुस्तकावर टीका-

त्मक अशीं त्यांनीं व्याख्याने दिलीं. स्वरविद्येचें अध्ययन केले व वेदमंत्रांच्या उच्चारणाची शुद्ध रीत त्यांनीं प्रचलित केली. हें एकच कार्य त्यांच्या हातून इतकें महत्वाचें असें झालेलें आहे कीं त्यांनीं दुसरें कांहीहि केले नसतें तरी त्या वेळच्या विद्वन्मण्यांत त्यांची गणना केली गेली असती, परंतु या सर्वांहून अमोल अशी जी कामगिरी त्यांनीं केली ती वैदिक धर्माचें खरें तेजस्वी स्वरूप दाखविणारे प्रतिपादन ही होय. पाश्चात्य विचारांनीं भाळून गेलेले सुशिक्षित लोक आर्यसमाजाच्या सिद्धांतांविरुद्ध अनेक आक्षेप घेत असत. अशा लोकांशीं त्यांच्याच शस्त्रांहीं तोंड देण्याकरितां अशा एका विद्वद्यांची गरज होती कीं जो त्यांच्या आक्षेपांचें खंडन करूं शकेल, संशया लोकांच्या वायफळ प्रश्नांचे सादर सहानुभूतिपूर्वक जबाब देऊं शकेल आणि हें सर्व करीत असताना इतर सर्व धर्मांहून वैदिक धर्माचें महत्त्व सिद्ध करून दाखवूं शकेल. परमेश्वराच्या रूपानें आर्यसमाजाला गुरुदत्तांच्या रूपानें अशा एका विभूतीचा लाभ झाला व तिनें हें काम उत्तम प्रकारें बजाविलें. त्यांच्या निर्मय प्रतिपादनशैलीमुळे प्रतिपक्षीसुद्धां त्यांची तारीफ करूं लागले. असो.

१८८८ च्या डिसेंबरांत लाहोर आर्यसमाजाच्या वार्षिकोत्सवाच्या वेळीं त्यांचें जें भाषण झालें तें चिरकालिक महत्वाचें आहे. ते म्हणाले, "आधुनिक विज्ञानांत कितीहि उपयुक्त गुण असले तरी मानवी जीवनाच्या समस्येवर तें कांहीसुद्धां प्रकाश पाडूं शकत नाही. मानवी आत्म्यांत संवेदना उत्पन्न करणाऱ्या सर्वांत महान् व गूढ प्रश्नांचा-मानवजातीच्या मूलकारणाचा व अंतिम परिणामाचा-उलगडा करण्यांत आधुनिक विज्ञान कांहीसुद्धां मदत करूं शकत नाही. आधुनिक वैज्ञानिक प्रत्येक नाडीची व हाडाची चिरफाड करूं शकेल, रक्ताच्या छोट्याशा बिंदूची प्राप्त असणाऱ्या भारीत भारी शक्तीच्या सूक्ष्मदर्शक यंत्रानें सूक्ष्मसूक्ष्म परीक्षा करूं शकेल, पण वरील प्रश्नांच्या बाबतींत त्यांच्याकडून कांहीसुद्धां होऊं शकणार नाही. वाटल्यास शतकावुशतकें त्याला चिरफाड किंवा परीक्षा करीत वसू दे, परंतु मानवी जीवनाच्या समस्येसंबंधानें त्याच्या ज्ञानांत या कार्यानें भर पडणें शक्य नाही. या समस्येचा उलगडा करण्यास त्याला वेदांची मदत घेणें अवश्य आहे. या अद्भुत रहस्याचा उलगडा वेदच करूं जाणतात व वैज्ञानिक लोकांना शेवटीं वेदांकडेच वळावें लागेल.

"प्राचीन ऋषि वेदाना सर्वे विद्यांचें आदिमूल मानीत असत-तें त्यांचें मानणें योग्य आहे-व वेदाध्ययनांत सदोदित मग्न असत. अशा या वेदाध्ययन-

प्रासुर्याच्या काळी आर्यावर्तात जी सुखसमृद्धि होती, तशी आजला कोटिंहि विसत नाही. गुरद्वानें वैदिक सूर्याचा त्याच्या मूळच्या तेजस्वी स्वरूपात पुनरपि उदय झाला अमून त्याला आच्छादून बसलेल्या ढगांना त्याने छिन्न भिन्न करून टाकले आहे. त्याला प्रस्तुतचें स्वरूप प्राप्त होण्यास महर्षि दयानंद सरस्वतींचे भगीरथ प्रयत्न कारणीभूत झालेले आहेत. प्राचीन ऋषि ज्या प्रकाशाचें सौख्य व आनंद उपभोगित होते, त्या प्रकाशाचें दर्शन स्वामीजींनींच पुन्हां आम्हाला करून दिलेले आहे. चिरकालपर्यंत अंधारांत चांच-पडत राहिल्यासुद्धे कांहीं लोकांना या प्रकाशाविषयी भ्रम वाटतो व ते पूर्वाच्याच अंधारांत चांचपडत राहाणे वरें समजतात. अशा लोकांच्या भ्रमाचें आणि धर्माच व दुराग्रही लोकांच्या धर्माचतेचें व दुराग्रहाचें निराकरण करणें हें आम्हां अंधविश्वासाच्या गर्तेतून बाहेर पडलेल्याचें परमपवित्र कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य पार पाडण्याचा एकूण उपाय आहे. तो हा की ज्या संस्थांद्वारें भावी पिढ्यांना अज्ञानांधकारातून पार पडण्यास योग्य असें ज्ञानदान केलें जाऊन त्यांना प्रकाशांत आणून सोडले जाणार आहे अशा संस्थांना तनमनधनानें साहाय्य करणें हा होय.”

याप्रमाणें हें सारें वर्ष गुरुदत्तांनीं निरनिराळ्या प्रकारचीं महत्वाचीं कार्ये करण्यांत घालविले. या सान्या सतत परिश्रमांचा त्यांच्या प्रकृतीवर परिणाम झाला व त्यांच्या घरीं एका रोगानें आपले ठाणें ठेवून दिले व दोघटीं हाच रोग त्यांचें इहलोकीचें वास्तव्य संपुष्टांत आणण्यास कारणीभूत झाला. असो. त्यांची प्रकृति बांसळलेली पाहून अनेकांनीं त्यांना कांहीं दिवस विश्रान्ति घेण्यास सांगितलें व त्यांनींही तसें करण्याचें कबूल केलें. परंतु वैदिक धर्मप्रसाराची तळमळ त्यांना इतकी लागून राहिलेली होती कीं तिनें त्यांना अशा रोगप्रस्त स्थितीतहि स्वस्थ वसू दिलें नाही.

गुरद्वानें किंवा गुरद्वानें याच सुमारास अच्युतानंद, प्रकाशानंद, स्वात्मानंद व महदानंद असे चार संन्यासी गुरुदत्तांपाशी येऊं लागले. या चौघांना वैदिकधर्माचीं तत्वे जाणून घेण्याची अति उत्कंठा होती; पण गुरुदत्तांखेरीज त्यांची ही मनीषा तुम करणारा दुसरा कोण होता ? गुरुदत्त यांच्याशीं फार आदरांन व प्रेमानें बागत असत. संन्यासीहि गुरुदत्तांच्या विद्वत्तेनें मोहून गेले होते. हळूहळू चौधेहि संन्यासी रात्रंदिवस गुरुदत्तांना सोडीनासे झाले. चौधेहि वेदांताचे भोके होते, परंतु गुरुदत्तांसमोर त्यांचा वेदांत पार नाहीसा होऊन गेला. पुढें त्यांची जिज्ञासा तुम

होतांच, ते वैदिक धर्मासुपायी बनले व वैदिक धर्मप्रचाराची इच्छा प्रगट करून पंजाब प्रतिनिधि सभा सांगेल त्याप्रमाणें कार्ये करण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. कांहीं कालपर्यंत चौघांनींही मोठ्या उत्साहानें काम केलें; परंतु पुढें चौघांपैकीं दोघे सोडून गेले. या चारी संन्याशांची तत्त्वज्ञानपिपासा तुम करण्याकरितां गुरुदत्तांना भारी भ्रम पडले. या चौघांचाच तेवढा गुरुदत्तांच्यामागे लकडा होता असें नाही. पुष्कळसे समाजो व इतर लोकहि या दिवसांत त्यांच्याकडे येत जात असत. यांपैकीं कांहीं शिकण्याकरितां, कांहीं मनोरंजनाकरितां तर कांहीं गुरुदत्तांच्या ज्ञानाचा ढाब घेण्याकरितां अशा निरनिराळ्या उद्देशानें येत असत. अशा प्रकारें निरनिराळ्या हेतूनें निरनिराळे लोक येऊन नांना प्रकारें गुरुदत्तांना प्रश्नोपप्रश्नांनीं भंडावून सोडीत असले तरी कोणालाहि त्यांनीं विन्मुख दडविलें नाही. उलट बरीच रात्र होईपर्यंत ते त्यांच्याशीं मोठ्या प्रेमानें बोलत बसत व प्रत्येकाचें समाधान करीत.

याविषयी लाला लजपतराय लिहितात कीं “हे चारी संन्यासी गुरुदत्तांबरोबर अनेक दिवस राहिले व निरनिराळ्या धार्मिक बाबींवर त्यांनीं चर्चा केली. यावेळीं त्यांच्या घराला एकप्रकारें प्राचीन काळच्या ऋष्याभ्रमांचें स्वरूप प्राप्त झालेले होते आणि अनेक लोक खरोखरच त्यांच्या गृहाला ‘ऋष्याभ्रम’ असें संनोषित असत. अनेक लोक सत्यशोधनाकरितां त्यांच्याकडे येत व तुम होऊन परत जात. गृहस्थ, संन्यासी इत्यादि सर्व प्रकारचे व दर्जाचे लोक मानवी जीवनाच्या गूढ रहस्यांचा उलगडा करून घेण्याकरितां त्यांच्या घराचा रस्ता धरीत व समाधान पावून परत जात. याप्रमाणें वैदिक धर्मप्रचाराची अमोल कामगिरी करीत असतानासुद्धां त्यांचें स्वतःच्या आत्मोन्नतीकडे दुर्लक्ष झालेले नव्हतें. या वेळींही त्यांचें अध्ययन सारखें चालूच होते. दहा उपनिषदे, ऐतरेय ब्राह्मण, निरुक्ताचा कांहीं भाग, चरक, सूर्यसिद्धांत व पतंजलीचें महाभाष्य वगैरे ग्रंथ स्वामी दयानंदसरस्वतींच्या वेदाङ्गप्रकाशाच्या साहाय्यानें त्यांनीं वाचून काढले. स्वामीजींचे ग्रंथ त्यांना विशेष प्रिय होते. सत्यार्थप्रकाशांतली सुफिविषयक समुद्रास त्यांनीं अनेकवार वाचला होता व या प्रत्येक वाचनाच्या वेळीं स्वामीजीं-विषयींचा त्यांचा आदर सारखा वृद्धिंगत होत होता. या वेळीं दिवसें दिवस स्वामीजींविषयीं त्यांना वाटत असलेले प्रेम व आदर हीं सारखीं वाढत चालली होती व १८८९ च्या मध्याच्या सुमारास त्यांच्या या भावना खिलरास जाऊन

पोंचल्या होत्या. असो, याप्रकारे वाचनांत व इतर कार्यांत गडून गेलेले असतां हि कोणाहि ज्ञानेच्छुला ज्ञानलाभ करून देण्यास त्यांनी 'ना' म्हटले नाही. "

अशा प्रकारे सतत शक्तीबाहेर भ्रम करीत राहिल्यामुळे त्यांच्या शरिरांतील रोग बळावला. या रोगाने त्यांची अवस्था कधी जर्जर करून सोडली होती हे त्यांच्या दैनंदिनींतील खालील उताऱ्यावरून कळून येईल.

- १२ जानेवारी—कैक वेळां रक गेले.
- १४ जानेवारी—गुदद्वारे रक जात आहे.
- २२ " —जास्त आजारी.
- १ फेब्रुवारी—रोगाला सुरवात शेत आहे.
- १२ " —अधिक आजारी; रक जात असून अशक्तताहि वाढत आहे.
- १ मार्च —अजीर्ण कायम आहे.
- १६ " —जीब घाबरल्यासारखा होतो व नाकावाटे रक जाते.
- १ आक्टोबर—गुदद्वारे बरेच रक गेले.
- २ " —जीब घाबरल्यासारखा होतो.

त्यांची सहनशक्ति असामान्य असल्यामुळे इतरांस त्यांचे दुखणे समजून येत नसे इतकेच. या वर्षांच्या अखेरीस त्यांची प्रकृति अजिबात विघटन गेली होती, परंतु तशा स्थितीतहि त्यांचे कार्य चालूच होते. बाहेरून पहाणारास त्यांच्या चेहऱ्यावर अशांततेचे नांवहि दिसून येत नसे व उलट ते आनंदांत असलेले दिसून येत, पण आंतून काय खळबळ चालू होती तें त्यांचे त्यांनाच माहीत.

आतांपर्यंतच्या त्यांच्या कार्याने विशेषतः आर्यसमाजी लोकांत वैदिक बाह्याच्या अभ्ययनाची लालसा उत्पन्न झाली होती, परंतु उभ्या लाहोरांत गुरुदत्ताधिवाय दुसरा कोणाही त्यांची जिज्ञासा तृप्त करण्यासारखा नव्हता. पुढे लोकांचा तगादा वाढत चालला तसें कोणत्या ना कोणत्या उपायाने अशी व्यवस्था करणे अवश्य होऊन वसले. अशा अडचणीच्या वेळी स्वतःचे शरीरस्वास्थ्य विघटन गेले असतां हि गुरुदत्तांनी हे काम स्वतःच्या अंगावर घेतले व ते स्थायी करण्यासाठी 'उपदेशक श्रेणी'ची स्थापना केली. सुरवातीला बरीच मंडळी येऊ

लागली, परंतु नेहमीच्या अनुभवप्रमाणे पुढे हळू हळू कमी होऊ लागली. लाला नारायणदास, एम. ए., एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनर यांनी संस्कृताध्ययनासाठी तीन महिन्यांची रजा घेतली व ते या वगांत सामील झाले. या एकाच उदाहरणावरून लोकांची उत्सुकता किती प्रबळ झालेली होती तें दिसून येण्यासारखे आहे. हा वग फार दिवस चालला नाही, परंतु जेवढे दिवस तो चालला तेवढ्या मुदतीत त्याने अनेकांना संस्कृत भाषा शिकण्यांत मदत केली, वग कितीहि दिवस चालेला असो, त्याने गुरुदत्तांच्या जर्जरित शरीराला जास्त जर्जरित केले हे मात्र खरें.

दरम्यान एकदोनदां गुरुदत्तांच्या मनांत वानप्रस्थाधम स्वीकारण्याचा विचार उत्पन्न झाला. परंतु त्यांच्यावर असलेल्या जबाबदारीमुळे त्यांना तो प्रत्यक्षांत आणतां आला नाही. या वेळी त्यांच्याकडून अनेक लोकांना मदत मिळत असे व यांपैकी कैक केवळ त्यांच्याच मदतीवर अवलंबून असलेले असे होते.

१८८९ साली एप्रिल महिन्यांत डॉक्टर ओमन (सायन्सचे प्रोफेसर) रजेवरून परत आल्यामुळे गुरुदत्तांची नेमणूक संपली. प्रोफेसराच्या जागेवर असेपर्यंत त्यांना चांगला तनखा मिळत असला तरी घरखर्चांततर उरलेली रक्कम ते गोरगरिबांना देऊन टाकीत असल्यामुळे या वेळी त्यांच्यापार्शी संचय असा कांहींच नव्हता. त्यांची ही परिस्थिति सर्वांना ठाऊक असल्यामुळे अनेकांनी परोपरीने त्यांना डायरेक्टराला भेटण्यास सांगितले. परंतु ज्या व्यवसायाने आरमोत्रतीस साहाय्य होत नाही असला व्यवसाय यापुढे न करण्याचा त्यांचा ठाम निश्चय झालेला असल्यामुळे त्यांनी कोणाचेहि म्हणणे मनावर घेतले नाही. त्यांचे विचार कांहींहि असले तरी घरचा व आश्रित लोकांचा खर्च चालविला जाणे अवश्य आहे असे दिसून येतांच त्यांनी 'वैदिक मॅगझीन' नांवाचे एक मासिक पत्र काढण्याचे ठरविले. असे एखादे पत्र निघाल्यास व तें गुरुदत्तांसारख्या चौरस विद्वानाने चालविल्यास त्याच्या योगे वैदिक धर्मप्रसाराला चांगलीच मदत होईल असे आर्य समाजीयांना वाटले व त्यांनी गुरुदत्तांना थोडीफार मदत केली.

या पत्राचा उद्देश वैदिक साहित्याच्या विविध भागांचा अनुवाद, सार, समालोचना व विवेचन करून लोकांची वेदाधिपतीची वाढती जिज्ञासा तृप्त करणे हा असला तरी त्याबरोबरच वैदिक धर्माची उच तर्चे प्रतिपादन जगांतील इतर सांप्रदायिक धर्मांच्या—ज्यांत इतर धर्मानुयायांविषयी यत्किंचितहि अनुकंपा नाही—

तत्त्वांची वैदिक धर्मासारख्या अखिल मानवजातीसाठी निर्माण झालेल्या धर्माच्या तत्त्वांची तुलना करून त्यांचे खरे महत्त्व लोकांच्या मजरेस आणून देणे हाहि एक होता.

उपरिनिर्दिष्ट उद्देशानुसार लेख लिहिले जाणें सोपी गोष्ट नव्हती. असे लेख लिहिले जाण्यास लेखकाची योग्यता सामान्य असून चालण्यासारखें नव्हतें. बरें एखादा योग्य असा इसम मिळता तर त्याला त्याच्या श्रमाचा योग्य मोबदला देण्याला गुरुदत्तांजवळ पैसा नव्हता. अशा स्थितीत मासिक भरून काढण्यास गुरुदत्तांनाच परिश्रम करणे भाग होतें. मासिकत येणारा लेख मासिकाच्या दर्जाला, उद्देशाला व नांवाला शोभण्यासारखा होण्याकरितां कोणत्याहि विषयावरील लेख लिहिण्यापूर्वी त्या त्या विषयावरील निरनिराळ्या लेखकांची निरनिराळी पुस्तकें वाचून काढणें अवश्य होतें. यामुळे या नव्या उपक्रमाकरितां त्यांना अति श्रम करणे जरूर होतें. याविषयी लालाजी म्हणतात, “ त्यांनी प्रो. मॅक्समुल्लरचे सर्व ग्रंथ, न्याय, मीमांसा, वैशेषिक, योग, निरुक्त, स्वामी दयानंदांचें वेदभाष्य, पतंजलीचें महाभाष्य, मनुस्मृति आणि दुसरे अनेक ग्रंथ पुन्हां एकदां नजरेबाह्यून घातले. ”

या एवढ्या अध्ययनाचे श्रम श्लेषण्यासारखे त्यांची अवस्था नव्हती. ‘वैदिक मॅगझिन’चा पहिला अंक जुलै महिन्यांत निघाला व त्याची हिंदुस्थानांत व इतरत्र अति प्रशंसाहि झाली; पण याकरितां पडलेल्या श्रमांनं त्यांची प्रकृति खालावत गेली व यापुढे कांहीं दिवसांनी ‘आपल्यांतून चैतन्य निघून गेले’ अशा अर्थाचे उद्गार त्यांनी आपल्या स्नेहांगाणीं काढले.

आगस्ट महिन्याच्या सुरवातीस त्यांना सर्दीनं गांठले व पुढे लगेच खोकल्यानं व तापानं घेतले. यांचा प्रतिकार करण्याचे प्रयत्न केले गेले परंतु सप्टेंबरपर्यंत त्यांचा जोर सारखा वाढतच होता. पुढे लाहोर येथे प्रकृति सुधारण्याचें कांहीं चिन्ह न दिसल्यामुळे त्यांना पहाडी हवेंत नेण्याचें ठरलें व या वावर्तीत मरी हें ठिकाण निवडण्यांत आलें. या ठिकाणी त्यांचे भक्त सरदार उमरावसिंह यांनी त्यांची रहाण्याची वगैरे उत्तम व्यवस्था केली व एका चांगल्या डॉक्टराचें औषधहि चालू झालें. परंतु येथेहि प्रकृतीत फरक पडण्याचें कांहीं चिन्ह दिसना. येथे येऊन थोडे दिवस जातांच त्यांचा घटपुष्ट देह अत्यंत क्षीण झाला. याच

सुमारास पेशावर आर्यसमाजाच्या उत्सवाची वेळ आली. या उत्सवाला जाण्याचा गुरुदत्तांनी निश्चय केला. वास्तविक इतका लांबचा प्रवास श्लेषण्याइतकी त्यांना शक्ति नव्हती; पण त्यांच्या स्वभावाप्रमाणे एकदां निश्चय झाल्यावर त्या निश्चयांत फरक पडणें शक्य नव्हतें. स्नेह्यांनी न जाण्याविषयी त्यांना परोपरोनें विनविलें, पण कोणाचेंहि न ऐकतां ते निघून गेले. बरें तेथे गेल्यावर तरी स्वस्थ राहिले काय ? नाही. त्यांनी उत्सवांत भाग घेतला व वेदांवर एक अत्युत्कृष्ट व्याख्यान दिलें. उत्सवांतलीं सर्वे भाषणांत त्यांचें भाषण उत्तम झालें खरें, परंतु त्यामुळे झालेल्या श्रमानें त्यांचा रोग दुणावला गेला व लाहोरास आल्यानंतर लवकरच ते विछान्याला खिळून गेले आणि त्यांच्याकडून कांहींच होईनासें झालें. आक्टोबर महिना अखेरपर्यंत रोगाचें मान वाढतच होतें, पण शेवटीं शेवटीं थोडा आराम पडूं लागला. या वेळीं खूद गुरुदत्तांनामुद्दां रोगांतून बरें होण्याची आशा वाढूं लागली. अशा वेळीं त्यांनी थोडे दिवस कांहीं न करतां स्वस्थपणें घालवावयास हवे होते. पण गुरुदत्तांचा स्वभाव त्यांना स्वस्थ वसूं देईना. थोडे बरे वाटतांच वी. ए. व्ही. कॉलेजाच्या व्यवस्थापक समितीच्या कार्यांत भाग घेण्यास त्यांनी सुरवात केली. चांगले बरे वाढूं लागण्यापूर्वी करावयास लागलेल्या या श्रमांनी पुन्हां रोगानें जोर धरला व पुनरपि ते अशक्त वसूं लागले. अशा स्थितीत त्यांना गुजराणवाला येथे नेण्यांत आलें व तेथे डॉ. फत्तेचंद यांच्या निरीक्षणांत ठेवण्यांत आलें. या ठिकाणीं गुरुदत्त बरेच दिवस होते. डॉ. फत्तेचंदांनी उपचार करण्यांत शिकस्त केली, पण उपयोग होण्याचें कांहींच लक्षण दिसना. पुढे पुढे गुरुदत्तांची यथि इतकी खालावली कीं बरें होण्याची आशाच राहिली नाही. शेवटीं त्यांना लाहोर शहरां आणण्यांत आलें व एक हवाशीर बंगला भाव्यांनं घेऊन तेथे त्यांना ठेवण्यांत आलें.

लाहोरास आल्यावर आपल्या वैद्यकीनें साऱ्या पंजाबांत प्रसिद्ध असलेले पं. नारायणदास वैद्य यांच्या उपचारांत गुरुदत्तांना ठेवण्यांत आलें. नारायणदासांनी अनेक क्षयरोगी बरे केलेले होते व त्यांचें औषध मुरू झाल्यावर गुरुदत्तांच्या प्रकृतीत सुधारणाहि दिसूं लागली. पुष्कळांना आतां हे बरे होणार असे वाटले, परंतु अचानकपणें रोगानें उलट खाली. पुढे नारायणदासजींचें औषध बंद करून शेरअल्ली नामक हकिमाला जालंदराहून खास बोलाविण्यांत आलें. लाला लजपतरायांच्या म्हणण्याप्रमाणें या हकिमाच्या औषधानें शक्तिणींच्या कांठीप्रमाणें

गुरुदत्तांच्या प्रकृतीत एकदम फरक घडवून आणला. हकिमाच्या औषधाच्या पहिल्या सप्तकांनंतर सर्वांना वाटले की गुरुदत्त आता थोड्याच दिवसांत बरे होतील; पण त्यांच्या प्रकृतीत घडून आलेला हा फरक क्षणिक ठरला. कदाचित् दिव्याची ज्योत ज्याप्रमाणे विझतांना लखकन् प्रकाशते, तसेच याहि बाबतीत झाले असानें. रोगानें पुनः पलट खाली व तो सारखा वाढतच गेला.

१८ मार्चचा दिवस उगवला. सर्वांच्या तोंडचें पाणी पळालें व प्रत्येकाच्या मुखोतून 'आतां आशा नाही, आतां आशा नाही' असे निराशाजनक उद्गार बाहेर पडूं लागले. इकडे गुरुदत्तांची आत्मज्योति आस्ते आस्ते भंदावत चालली होती. याप्रमाणे अस्थिरतेत सारा दिवस जाऊन संध्याकाळ झाली; सात, आठ दहा, बारा वाजले ! बारा वाजून जातांच त्यांचें इहलोकीचें वास्तव्य अति शीघ्रतेनें संपुष्टांत येऊं लागलें. यानंतर दर पांच पांच मिनिटांमिणिक नाडी तपासण्यांत येऊं लागली. मध्येंच गुरुदत्त या कुशीचे त्या कुशीवर झाले व वेदमंत्रांचें पठन करूं लागले. पुढें जवळ बसलेल्या आपल्या मित्राला—भक्त रमलदास—ईशोपनिषद् मोठ्यानें म्हणण्यास त्यांनी सांगितलें. त्यांचें स्वतःचें वेदमंत्रोच्चारण चाळूच होतें. याप्रमाणे वेदोपनिषदांच्या पोषांत काल व्यतीत होत होत सहा वाजले ! साताचे ठेके पडले ! सात वाजून जाऊन कांहीं मिनिटे होतात न होतात तोंच गुरुदत्तांचा आत्मा नश्वर कलेवर सोडून निघून गेला !

लवकरच ही बातमी लाहोर शहराच्या कोनाकोपऱ्यांतून ज्या ज्या ठिकाणीं आर्यसमाजी म्हणून रहात होता त्या त्या ठिकाणीं विजेप्रमाणे पसरली व सर्वे आर्यसमाजी शोकसागरांत बुडून गेले. सुटी नसतांदि नऊ वाजण्यापूर्वीच त्यांच्या घराजवळ पांच सहाशें लोक जमले.

दहा वाजण्याच्या सुमारास पुढील तयारीस सुरवात झाली. महानिद्रेंत निद्रित असतांना गुरुदत्तांचा फोटो काढून टेवावा असे कांहीं लोक म्हणूं लागले, तर कांहीं दहनविधीच्या वेळीं लोकसमुदायासह काढावा असें म्हणूं लागले; परंतु यापैकी कोणाच्याच मनचा हेतू अवास्तव असल्यामुळे सिद्धीस गेला नाही. साडे दहा वाजतां प्रेतयात्रेला सुरवात झाली. या वेळीं सातशें लोक जमले होते. ही प्रेतयात्रा शामली बाजारांतून निघाली. जो जो ती पुढें पुढें जाऊं लागली तो तो लोकांची संख्या वाढूं लागली. बाजारांत रस्त्याच्या दुतर्फा गुरुदत्तांचें शोबटचें

दर्शन घेण्याकरितां लोकसमुदाय रोगेनें उभा होता. प्रेतयात्रेबरोबर लाहोर आर्य-समाजांची भजनमंडळी व डॉ. ए. व्ही. बोडिंग हाऊसमधील मुले वेदघोष करीत होती व मधून मधून भजन गात होती. बाजारांतून प्रेतयात्रा जात असतां दुतर्फा घरांच्या गळीवरून प्रेतावर पुष्पवृष्टि होत होती. एवढ्या अल्प वयांत अशी अलौकिक विभूति सोडून गेलेली पाहून सारें शहर हळहळत होतें. साडे बारा वाजण्याच्या सुमारास प्रेतयात्रा स्मशानांत जाऊन पोचली. पुढें प्रेत टेवण्याकरितां विधियुक्त वेदी तयार करण्यांत आली व चिता बनविण्यांत आल्यावर शवाला अग्नि देण्यांत आला. शेवटीं लाला हंसराजजींनीं समयानुकूल एक छोटीसी प्रार्थना केली व स्नान करून लोक जड अंतःकरणानें घरोघर निघून गेले.

सारें शहर व इतर ठिकाणचीं आर्यजनता शोकसागरांत बुडून जाण्याइतकें ज्या विभूतीनें लोकांना आपलें वेड लावले तिच्या वृद्ध मातेची स्थिति काय वर्णन करावी ? विचारीनें अनेक अपत्यांना जन्म दिला, पण त्यापैकी सारीं ईश्वरापाशीं जाऊन वृद्धपणीं त्या सान्यांच्या शोकाचा विस्तर पाडण्यास एकटे गुरुदत्तच राहिले होते. पण तेहि शेवटीं तिच्या डोळ्यांदेखत तिला असहाय स्थितीत सोडून गेले !

अनेक अपत्यांना प्रसवून ती सर्वे एकामागून एक जावीं आणि शेवटीं अखेरचे सर्वांची भरपाई करणारें असें कांहीं वपे जगावें, त्यानें तेवढ्या अवधीत आपल्या विद्वत्तेनें, सदाचारानें व जनसेवेच्या तळमळीनें सान्या लोकांस चटक लावावा व सर्वे लोकांचे डोळे त्याच्यावर वेचून गेले असतां त्यानेंदि सोडून जावें अशा प्रकारचें दुःसह दुःख ज्या एखाद्या माउलीनें अनुभविलें असेल तीच माउली गुरुदत्तांच्या वृद्ध मातेची मनःस्थिति जाणूं शकेल. इतरांस त्याची कल्पना होणें नाही.

आर्यसमाजीयांबद्दल काय लिहावें ? त्यांचा गुरुदत्तांवर किती भर्तवसा होता, गुरुदत्तांविषयी त्यांच्या काय काय अपेक्षा होत्या हें सांगणें अशक्य आहे. या-विषयी लालाजींच्या शब्दांत "असा विद्वान् आर्यसमाज आजतागायत निर्माण करूं शकला नाही," एवढे सांगणें पुरे आहे.

याप्रमाणे सान्यांच्या आशा-अपेक्षांवर विरजण घालून आर्यसमाजरूपी नभो-मंडळातील हा अतुलनीय तेजस्वी तारा क्षणभर चमकून छुस्त झाला ! ईश्वर करो आणि असे अनेक तारे आर्यसमाजांत चमकले जावोत.

—गुरुदत्त-लेखावलीच्या आधारे.

गुरुदत्तांचा उपलब्ध लेखसंग्रह (हिंदी भाषांतर)

१. The Terminology of the Vedas—वैदिक संज्ञाविज्ञान.
२. The Terminology of the Vedas and European Scholars (वैदिक संज्ञाविज्ञान व पाश्चात्य विद्वान) —या दोन लेखांत पाश्चात्य विद्वान वेदमंत्रांचा अर्थ कोणत्या कारणास्तव बरोबर करू शकत नाहीत किंवा इच्छित नाहीत हे स्पष्ट केले आहे. शिवाय या लेखांत वेदांचा अर्थ करण्याची शुद्ध आपशैली दाखविली असून मॉनियर विल्यम, मॅक्समुल्लर वगैरे पाश्चात्य पंडितांनी वेदांचा अर्थ करतांना केलेल्या चुका दाखविल्या आहेत. वैदिक वाङ्मयाचा अभ्यास करू इच्छिणाऱ्यांच्या हे दोन्ही लेख उपयोगाचे आहेत.
३. Criticism on Monier William's 'Indian Wisdom'—मॉनियर विल्यम साहेबांनी आपल्या 'इंडियन विज्डम' नामक पुस्तकांत वैदिक धर्मातील दोष दाखवून व त्याची खिस्ती धर्माशी तुलना करून खिस्ती धर्माचे श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. गुरुदत्तांनी आपल्या या लेखांत मॉनियर विल्यमने दाखविलेल्या वैदिक धर्मातील उणीवांचे व दोषांचे सप्रमाण सयुक्तिक खंडन केले असून वैदिक धर्म कसा सर्वांगपूर्ण व सर्वश्रेष्ठ आहे हे साधार दाखविले आहे.

४. Evidences of the Human Spirit—या लेखांत आत्म्याचे अस्तित्व नाकवून करतांना अनात्मवादी जी प्रमाणे पुढे करीत असतात त्यांचा फोलपणा दाखविला असून विज्ञानाचा आत्म्याचे अस्तित्व सिद्ध केले आहे.

५-६-७. ईश, मांडूक, मुंडकोपनिषद्—या तीन उपनिषदांचे गुरुदत्तांनी केलेले भाषांतर अनेक टप्प्यांनी अपूर्व आहे. विज्ञानाशी परिचय नसल्यामुळे लुप्त विद्वानांना यातील काही वैज्ञानिक तत्वांचे सार कळत नसे व अशा प्रकारच्या मंत्रांचा ते शब्दाळा प्रतिशब्द देऊन अर्थ करीत असत. उदाहरणार्थ मुंडकोपनिषदांत (मुंडक १, खंड २ मंडळ ४) अग्नीच्या सप्त जिह्वांचे वर्णन दिले आहे. इतर विद्वान याचा अर्थ अर्थ करून मोकळे झाले आहेत. विशेष खोलांत शिरण्याच्या मानगडीत ते पडले नाहीत किंवा पडण्याचे सामर्थ्य नव्हते. परंतु गुरुदत्तांनी या सप्त जिह्वांचा Seven Zones of Burning Flame असा अर्थ करून एकरूपारची सुसंगतता आणली आहे. प्रदीप्त अग्नीच्या सप्त मंडळां-

परिशिष्ट.

विषयी सायन्स शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांनासुद्धा माहिती असते, पण अग्नीच्या जिह्वा मात्र कोणीच पाहिलेल्या नाहीत. अस्तु. अशा प्रकारच्या अनेक नवीन गोष्टी गुरुदत्तांनी केलेल्या या उपनिषदांच्या भाष्यांत आढळून येतील.

८. Vedic Texts—No. 1—Atmosphere या लेखांत त्यांनी ऋग्वेदाच्या दुसऱ्या सूक्ताच्या पहिल्या मंत्राच्या आधारे आणि वायु शब्दाच्या व्युत्पत्त्युत्पत्ती असे दाखविले आहे की आधुनिक विज्ञानांत वायूचे हलका, गतिशील, कंपनाला फेलावणारा व वासाचे प्रत्युत्पन्न करणारा माध्यम इत्यादि जे गुण दर्शविले आहेत ते वैदिक साहित्यातील 'वायु' शब्दावरून दिग्दर्शित होतात. परंतु इंग्रजी भाषेतील wind शब्दावरून मात्र होत नाहीत.

Vedic Text No. 2—Composition of Water—या लेखांत ऋग्वेद सूक्त २, मंडळ ७ हा मंत्र घेऊन व त्याचा अर्थ विशद करून दाखविले आहे की या मंत्रावरून हेइोजन व ऑक्सिजन या दोन गॅसांच्या संयोगाने पाणी बनते हे दिग्दर्शित करण्यांत आलेले आहे.

Vedic Text No. 3—Grihastha—या लेखांत ऋग्वेदाच्या १० व्या सूक्ताचे काही मंत्र घेऊन तद्वारा सुखमय आयुष्य व्यतीत करण्याला परमेश्वराने वेदद्वारा कसा उत्तम उपदेश केलेला आहे हे दाखवून दिले आहे. या लेखाच्या वाचनाने त्यांच्या अद्वितीय प्रतिभेची प्रतीति येते.

९. The Realities of Inner Life—या लेखांत गुरुदत्तांनी तीन सिद्धांतांचे प्रतिपादन व स्पष्टीकरण केले आहे.

१. आध्यात्मिक जीवन हेच एक यथार्थ व खरे जीवन आहे. सांसारिक फंदांत पडलेला मनुष्य परमेश्वराच्या स्वरूपाचे योग्य आकलन करू शकत नाही व त्याचा अनुभवहि घेऊ शकत नाही.

२. बुद्धिप्रागल्भ्य व कोरडा तर्क या दोहोंनी परमेश्वराचे आकलन करण्यांत असफल झाल्यामुळे प्रार्थनेरूपी पेटंट औषधाची उत्पत्ति झाली.

३. या शिक्षाचा निर्माता एक अदृश्य, अतुल्य, प्रतापी, सर्वव्यापक आणि या जगताचे सर्व शासक असे तत्व आहे.

गुरुदत्तांनी या लेखांत असे सिद्ध केले आहे की, परमेश्वराचा साक्षात्कार होण्यायोग्य बनण्याकरिता प्रार्थना हे साधन नसून बुद्धिविकास हेच आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे योग्य प्रार्थना तोच इसम करू शकेल की जो स्वतःला परमेश्वरी

पं. गुरुदत्त, एम्. ए.

आदेश प्राप्त होण्यालायक बनण्याकरितां असे प्रयत्न करील कीं जे सर्व ज्ञानाचा स्रोत जो परमेश्वर त्याच्या मार्फत त्याच्या बुद्धीला गम्य होतील.

१०. Pecuniomania (संपत्तीचा दाह)—या लेखांत गुरुदत्तांनी संपत्तीच्या मागें लागून तिच्या प्राप्तीकरितां चालू असलेल्या धांवपळीमुळे जे अनर्थ घडत आहेत त्यांचें वर्णन केलें असून नंतर 'अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते' या मनुच्या श्लोकाप्रमाणें संपत्तीमागें लागणें हें आध्यात्मिक व भौतिक अशा दोन्ही दृष्टीनें हानिकारक आहे असें सिद्ध केलें आहे. नंतर मनाचा मोठेपणा हीच खरी संपत्ती असून हेंच शाश्वत धन होय असें दाखविलें आहे. शेवटी असल्या खऱ्या धनाचा जितका आदर केला जाईल तितका थोडा असून कोऱ्या संपत्तीला किंमत न देणें योग्य होय असें सांगितलें आहे.

११. A Reply to Mr. T. William's Letter on Idolatry in the Vedas" (टी. विल्यम यांच्या वेदांत मूर्तिपूजन असल्याबद्दलच्या आक्षेपांना उत्तर)—पाद्री टी. विल्यम यांनीं एक लेख लिहून वेदांत मूर्तिपूजा आहे असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. गुरुदत्तांनीं त्या लेखाला उत्तर म्हणून लिहिलेल्या या लेखांत पाद्री साहेबांनीं आपल्या मतपुष्ट्यर्थ पुढें आणलेल्या प्रमाणांचें व युक्त्यांचें साधार निराकरण केलें आहे.

१२. A Reply to Mr. T. William's Criticism on 'Niyoga' (टी. विल्यम यांनीं नियोगावर घेतलेल्या आक्षेपांना उत्तर)—टी. विल्यम साहेबांनीं नियोगावर लिहितांना दयानंद, वेद व एकंदर आर्य-जातीवर शिव्यांचा वर्षाव केला आहे. असो. त्यांनीं घेतलेल्या आक्षेपांना पंडितजींनीं या लेखांत समर्पक उत्तर दिलें आहे. गुरुदत्तांच्या उत्तरानें पाद्रीसाहेब गार पडले.

१३. Vedic Text No. 1-Atmosphere (वेदवाक्य नं. १-वायु-मंडल)—गुरुदत्तांनीं लिहिलेल्या या लेखावर टी. विल्यम यांनीं जे आक्षेप उपस्थित केले त्यांना या लेखांत उत्तर दिलेलें आहे.

१४. Mr. Pincott on the Vedas (वेदांविषयी पिनकॉटसाहेबांचें मत)—इंग्लंडांतील पिनकॉट नांवाच्या कोणा एका साहेबानें वेदांवर एक लेख लिहिला व त्यांत वेदांत अनेक भ्रंतिमूलक गोष्टी आहेत असें खरडलें. गुरुदत्तांनीं या लेखद्वारें साहेबांच्या सर्व शंकाकुशकांचें निराकरण केलें आहे.

*

मुद्रकः—मं. ना. कुळकर्णी, कर्नाटक प्रेस,
३१८ ए, ठाकुरद्वार, मुंबई.

*